

Σπήλιος Παπασπηλιόπουλος

ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΚΑΙ ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ

Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου μετέχει ως πολιτικός σε δύο προσπάθειες: στην αναγεννητική προσπάθεια αστικού εκσυγχρονισμού, που μετά την Επανάσταση του 1909 έχει ως κύριο εκφραστή της τον Ελευθέριο Βενιζέλο, και στην προσπάθεια κοινωνικοποίησης του αστικού καθεστώτος και της υπέρβασής του εξελικτικά με το σοσιαλισμό. «Εξελικτικό σοσιαλισμό» ονομάζουν άλλωστε τη θεωρία τους τα μέλη της Κοινωνιολογικής Εταιρείας. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Παπαναστασίου αφιερώνεται στην εναγώνια και επίπονη προσπάθεια σύνθεσης των κατακτήσεων της αστικής δημοκρατίας με το σοσιαλιστικό όραμα της κοινωνικής δικαιοσύνης. Απ' αυτή την άποψη, ο προβληματισμός του —πενήντα χρόνια μετά το θάνατό του— είναι άκρως επίκαιρος και σημαντικός. Γιατί λόγω της εξέλιξης του καπιταλισμού στη Δύση και της τύχης που είχε η μπολσεβικική επανάσταση (θα λέγαμε ενάντια και τα δύο στις προβλέψεις του Μαρξ, όσο είχε κάνει προβλέψεις, μια και δεν ήθελε να μπει «στα μαγειρεία του μέλλοντος») το πρόβλημα της δημοκρατίας σε σχέση με την κοινωνική επανάσταση, σε αντιπαράθεση με κάθε ολοκληρωτικό μεσσιανισμό, παραμένει το καίριο πρόβλημα της εποχής μας.

Επειδή ο Παπαναστασίου δεν ήταν μαρξιστής, θα δούμε ποιες ήταν οι απόψεις του για την πάλη των τάξεων, την επαναστατική βία και τον κομμουνισμό. Αυτό, πάντως, που εντυπωσιάζει είναι ότι ο Α. Παπαναστασίου παραμένει αταλάντευτος στις απόψεις του από την αρχή μέχρι το τέλος της δημόσιας ζωής του.

Έχει αρκετά μελετηθεί και ερμηνευτεί το γιατί, λόγω της πορείας της ανάπτυξης και της εκβιομηχάνισης, καθώς και της αδυναμίας του βιομηχανικού προλεταριάτου, δεν έχουμε στην Ελλάδα την ανάπτυξη συμπαγούς σοσιαλιστικού κινήματος παρά τη μεταλαμπάδευση των σοσιαλιστικών ιδεών, που δεν μένουν προνόμιο μερικών διανοουμένων αλλά περνάνε και στις εργατικές μάζες. Ο Α. Παπαναστασίου ανήκει σ' αυτούς τους σοσιαλίζοντες διανοούμενους, αλλά είναι ο ηγέτης μιας προσπάθειας εφαρμογής αυτών των ιδεών στην πράξη, μέσα από ένα μικρό κόμμα που δεν ήταν σοσιαλδημοκρατικό, και που, βέβαια, δεν έγινε ποτέ μαζικό και αποτέλεσε, από άποψη εκλογικής τακτικής, την αριστερά του Κόμματος των Φιλελευθέρων, όπως δήλωνε στις 23.4.1924, ως πρωθυπουργός, στο Λαύριο: «Δὲν δυνάμεθα νὰ ἀνατρέψωμεν τὸν κοινωνι-

κόν οργανισμόν, ἀλλὰ θὰ ἐργασθῶμεν διὰ νὰ καλλιερεῦσωμεν τὴν θέσιν τοῦ ἐργάτου». Οἱ συγκρούσεις τοῦ Α. Παπαναστασίου με τὸν Ε. Βενιζέλο εἶναι καὶ ιδεολογικές — γιὰτὶ ὁ Ε. Βενιζέλος, που εἶναι συμβιβαστικός ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, γίνεται στὴ συνέχεια ὅλο καὶ πιο συντηρητικός, ἐνῶ ὁ Α. Παπαναστασίου, χωρὶς νὰ ριζοσπαστικοποιεῖται περισσότερο, παραμένει συνεπής στις αρχικές του ἀπόψεις γιὰ τὸ κοινωνικὸ περιεχόμενον τῆς αὐστηρῆς δημοκρατίας καὶ τὴ μετεξέλιξή της σε σοσιαλιστικὴ δημοκρατία που τὸ σοσιαλιστικὸ περιεχόμενό της δὲν προσδιορίζεται θεωρητικὰ ἐκ τῶν προτέρων, ἀλλὰ με ἀρκετὴ δόση ἐμπειρισμοῦ, καὶ διαχωρίζεται σε ζητήματα «ἥθους καὶ ὕψους τῆς ἐξουσίας», ὅπως πολὺ χαρακτηριστικὰ ἀποδεικνύει τὸ πιο κάτω ἀπόσπασμα ἀπὸ μιὰ ἀνοιχτὴ ἐπιστολὴ τοῦ Α. Παπαναστασίου πρὸς τὸν Ε. Βενιζέλο στὴν ἐφημερίδα *Δημοκρατία* τῆς 14.8.1932:

«... Ἡ διαφωνία μας εἶναι ριζική. Διὰ νὰ σῆς τὴν εἶπω καθαρά καὶ ξάστερα, συνίσταται εἰς τοῦτο: ὅτι σεῖς θέλετε τὴν Δημοκρατίαν Βενιζελικὴν καὶ ὡς τοιαύτην μόνον τὴν συμπαθεῖτε. Δημοκρατικός, ὑπὸ τὴν κυρίαν σημασίαν τῆς λέξεως, οὐδέποτε ὑπῆρξατε εἰς τὸ παρελθόν, οὔτε τώρα εἰσθε. Μεταχειρίζεσθε ἀπλῶς τοὺς ὅρους Δημοκρατία καὶ δημοκρατικός. Ἄλλως θὰ ἐδεικνύατε διαφορετικὸν ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῆς Δημοκρατίας καὶ εἰς τὰ 1924 καὶ εἰς τὰ 1927, ὅταν ἐνεθαρρύνατε τὴν ὑπὸ τὸν κ. Ὁθωναῖον στρατιωτικὴν κίνησιν καὶ ἐγράφατε εἰς τὸν κ. Καφαντάρην νὰ διαλύσῃ τὴν Οἰκουμενικὴν Κυβέρνησιν, καὶ εἰς τὰ 1928 ὅταν κατεπατήσατε τὴν Δημοκρατίαν, διὰ νὰ καθιερώσετε αὐθαιρέτως ἓνα ἐκλογικὸν νόμον τῆς ἀρεσκείας σας, καὶ κατόπιν, ὅταν ὑπεδουλώνατε τὴν Βουλὴν καὶ ἐξεθέτατε τὴν Δημοκρατίαν με νόμους ἀντιλαϊκοὺς καὶ με μίαν ἐλεεινὴν διακυβέρνησιν τοῦ τόπου καὶ ὅχι μόνον δὲν ἐλαμβάνατε καμμίαν μέριμναν πρὸς δημοκρατικὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀντιστρόφως ἐδημιουργεῖτε προηγούμενα αὐθαιρεσίας καὶ ἐξεφράζεσθε ἐπιεικῶς διὰ τὸν Κωνσταντῖνον καὶ εὐνοϊκώτατα διὰ τὸν Γεώργιον Β', καὶ τέλος τώρα, ποῦ προκαλεῖτε ἐπέμβασιν τοῦ στρατοῦ εἰς τὴν πολιτικὴν...».

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀπόψη αὐτό που γράφει ὁ Γ. Βεντήρης: «Μόνον ἐσχάτη ἀνάγκη ὥθεϊ τὴν τάξιν τῶν ἐλευθέρων ἀστῶν εἰς μέτρα ριζικά. Οἰκονομικῶς ἐδραιωμένα, προτιμᾷ τοὺς πολιτικούς συμβιβασμοὺς οἷτινες τῆς ἐξασφαλίζουν τὴν κατοχὴν τῆς ἐξουσίας ἄνευ ἀνατροπῶν ἐπιζημιῶν κατ' ἀρχὴν διὰ τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν. Ἐκ τούτου τοῦ λόγου ἡ μέχρι τοῦ 1915 ἀνορθωτικὴ κατάστασις ἐσεβάσθη τὰς βάσεις τοῦ κράτους. Εἰς τὴν ἰδίαν αἰτίαν ὀφείλεται ἡ πρακτικὴ διαλλακτικότης τοῦ Βενιζέλου».

Ὅλο τὸ πρῶτο μέρος τῆς σημερινῆς συνεδρίασης ἦταν εὐστοχα ἀφιερωμένο στὴ συγκυρία τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅταν, καθόλου τυχαία, συμπέπει ἡ ἱδρυση τῆς Κοινωνιολογικῆς Εταιρείας με τὴ δημοσίευσιν τοῦ Κοινωνικοῦ Ζητήματος τοῦ Γ. Σκληροῦ, τὴ χρονιά που δολοφονεῖται ὁ Μαρῖνος

Αντύπας, με τη δημιουργία της Σοσιαλιστικής Δημοκρατικής Ενώσεως, την άνθηση του Νουμά, την εμφάνιση του δημοκρατικού κινήματος με τις κοινωνικές του προεκτάσεις, την εισβολή των σοσιαλιστικών ιδεών στη λογοτεχνία. Εμείς θα περιοριστούμε στο να παρακολουθήσουμε, συνοπτικά κατ' ανάγκην, την εξέλιξη των απόψεων του Α. Παπαναστασίου για την κοινωνική μεταβολή και το σοσιαλισμό. Οι ιδεολογικές του απόψεις εμφανίζονται ήδη από τότε που, σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Πατρίς* στις 17.2.1909, διατυπώνει τις εξής απόψεις για το σοσιαλιστικό ιδεώδες σε σχέση με το εθνικό ζήτημα:

«Σπουδαίος κόμβος, τὸν ὁποῖον κατ' ἀρχὴν ὀφείλομεν νὰ λύσωμεν εἶναι τὸ ἐθνικὸν ζήτημα σχετικῶς μὲ τὸν σοσιαλισμόν. Πολλοὶ φρονοῦν ὅτι ὁ σοσιαλισμός εἶναι ἐχθρὸς τῆς πατρίδος· ὅπως θὰ ἰδῇτε, δὲν ὑπάρχει τίποτε ψευδέστερον ἀπὸ αὐτό. Ὁ "Ἕλλην σοσιαλιστής, κατὰ παρόμοιον τρόπον ὅπως καὶ ὁ ξένος, ποθεῖ καὶ θέλει τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ "Ἑλλήνος ραγιᾶ καὶ τὴν θέλει καὶ τὴν ποθεῖ, βέβαια, βαθύτερα ἀπὸ κάθε πατριδορῆτορα ἐθνικόφρονα. Θέλει ὅμως συγχρόνως καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν καὶ τοῦ Βουλγάρου ραγιᾶ καὶ τοῦ Σέρβου καὶ τοῦ Τούρκου. Ὁ "Ἕλλην σοσιαλιστής θὰ ζητήσῃ νὰ εὕρῃ εἰς τὸν Βούλγαρον, τὸν Σέρβον καὶ τὸν Τούρκον ἐπαναστάτην σύμμαχον καὶ ὄχι ἐχθρόν. Θὰ τὸ θεωρήσουν αὐτὸ ἀπλοϊκότητα καὶ οὐτοπίαν μερικοί. Ἀντὶ ν' ἀπαντήσῃ κανεὶς μερικῶς, θὰ περιορισθῶ ν' ἀναφέρω τοὺς Βουλγάρους, τοὺς ὁποίους θεωροῦμεν βαρβάρους καὶ οἱ ὅποιοι προηγήθησαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἐνθυμεῖσθε ὅτι ὅταν ὁ βουλγαρικὸς λαός, δηλητηριασμένος ἀπὸ τὴν φωνὴν τῶν δημοσιεύσεων τῶν ἐθνικοφρόνων, ἐλύσσα καὶ ἐμαίνετο κατὰ τῶν Ἑλλήνων τῆς Βουλγαρίας, τὸ μικρὸν βουλγαρικὸν σοσιαλιστικὸν κόμμα ἀντετάχθη ἥρωικὰ κατὰ τοῦ ὄγκου καὶ τῆς ὀργῆς τοῦ λαοῦ καὶ ἐπλήρωσε μὲ αἷμα τὴν ἀντίστασιν αὐτὴν —πέντε νέοι σπουδασταὶ ἔπεσαν εἰς τὸν ἀγῶνα ἐκεῖνον ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων. Δὲν εἶναι, λοιπόν, οὐτοπία ἡ συνεννόησις».

Στο πρόγραμμα της πολιτικής ομάδας που με την επωνυμία *Λαϊκὸ Κόμμα* ἱδρυσαν τα μέλη της Κοινωνιολογικῆς Εταιρείας ο Α. Παπαναστασίου κάνει την εξής ἀνάλυση λειτουργίας του καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς:

«Τὸ ἐπὶ τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ ἐλευθέρου ἀνταγωνισμοῦ στηριζόμενον σημερινὸν οἰκονομικὸν σύστημα δὲν ἐδικαίωσε τὰς προσδοκίας, αἱ ὁποῖαι ἐστηρίχθησαν ἐπ' αὐτοῦ.

»Ἡ παραγωγή ηὔξήθη μὲν εἰς μέγαν βαθμόν, ἀλλ' ἡ αὔξησις αὕτη δὲν εἶναι ἀνάλογος τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν προόδων, εἰς τὰς ὁποίας πρωτίστως ὀφείλεται. Τοῦτο δέ: α') ἔνεκα τῆς ἀναρχίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἔχει παραδοθῇ ἡ παραγωγή καὶ ἥτις ἐμποδίζει νὰ γίνῃ καθολικὴ χρῆσις τῶν ἐν λόγῳ προόδων καὶ νὰ ρυθμισθῇ ἡ παραγωγή κατὰ τρόπον ἀρμονικὸν πρὸς τοὺς ὅρους αὐτῆς καὶ τῆς καταναλώσεως, οὕτω δὲ προκαλεῖ οἰκονομικὰς συγχρούσεις καὶ οἰκου-

νομικὰς κρίσεις, ἐπιφερούσας ἀπώλειαν οἰκονομικῶν δυνάμεων εἰς βάρος κυρίως τῶν ἐργατικῶν τάξεων, καὶ β') ἔνεκα τῆς μὴ χρησιμοποίησεως ἐξ αἰτίας τοῦ ἐν λόγῳ συστήματος ὅλων τῶν δυνάμεων νὰ ἐργασθοῦν ὑπὲρ τῆς παραγωγῆς ἀνθρώπων.

»Ἐκτὸς τούτου τὸ ἰσχύον οἰκονομικὸν σύστημα διευκολύνει τὴν ἐξάρτησιν καὶ ἐκμετάλλευσιν τῶν πολλῶν ἐργαζομένων ἀπὸ τοὺς ὀλίγους κατόχους τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι διὰ τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν προόδων καὶ διὰ τῆς ἀνακαλύψεως καὶ χρησιμοποίησεως πρότερον ἀνεκμεταλλεύτων χωρῶν ἐπῆλθε αὐξήσις τοῦ μέσου ὅρου τῶν ἀπολαβῶν τῶν ἐργατικῶν τάξεων, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀναλόγως τῆς διὰ τῶν ρηθεισῶν προόδων ἐπιτευχθείσης αὐξήσεως τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας. Ἐξ ἀντιθέτου ἐγένοντο μέγιστα συγκεντρώσεις ἐπιχειρήσεων καὶ συσσωρεύσεις κεφαλαίων, ἄγνωστοι εἰς προηγουμένας ἐποχάς, αἱ ὁποῖαι διὰ τῆς ὑπὸ τὸ ὑπάρχον σύστημα ἐλευθέρως ἐξελιζέως θέλουν λάβει ἀναγκαιῶς μεγαλειτέρας διαστάσεις.

»Τοιοιτοτρόπως ἐδημιουργήθη μία κοινωνικὴ τάξις, στηριζομένη εἰς τὴν κατοχὴν τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς, καρπουμένη τὴν ἐργασίαν τῶν πολλῶν καὶ εὐρισκομένη εἰς ἀνυπερβλήτον, ἐν συγκρίσει πρὸς προγενεστέρας ἐποχάς, κοινωνικὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τὰς ἐργαζομένας τάξεις, τῆς ὁποίας ἡ δύναμις καθίσταται ὁλονὲν ἰσχυροτέρα. Ἀλλὰ τοιαύτη ἐξάρτησις καὶ τοιαύτη ἐκμετάλλευσις εἶναι ἐντελῶς ἀσυμβίβαστοι πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀξιοῦν ὅτι στηρίζονται τὰ πολιτεύματα τῶν νεωτέρων Κρατῶν.

»Ἡ ὡς ἀνωτέρω μονομερὴς κατανομὴ τοῦ πλούτου προκλεῖ καὶ τὴν κακὴν κατεύθυνσιν τῆς παραγωγῆς, στρεφομένης κατ' ἀνάγκην καὶ εἰς δημιουργίαν πραγμάτων, ὅχι χρησίμων πρὸς προαγωγὴν τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ σκοποῦντων μόνον νὰ αὐξήσουν τὴν τρυφὴν καὶ τὴν πολυτέλειαν τῆς τάξεως, ἡ ὁποία κατέχει τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς.

»Ἡ τάξις αὕτη δὲν ἀρκεῖται μόνον εἰς τὰ ἐκ τῶν ἐπιχειρήσεων τῆς κέρδη ἀλλ' ἀπλώνει τοὺς πλοκάμους τῆς καὶ ἐπὶ τῆς πολιτείας, καθιστᾷ ὑποχείριον τὰ ὄργανά της καὶ ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκμεταλλεύεται αὐτὴν ἀμέσως διὰ παντὸς τρόπου, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐμποδίζει κάθε νομοθετικὸν μέτρον ὑπὲρ τῶν ἐργατικῶν τάξεων καὶ ἐν γένει κατορθώνει νὰ ρυθμίσῃ τὴν πολιτικὴν τοῦ Κράτους ἀναλόγως τῶν συμφερόντων τῆς.

»Πρὸς τούτοις ἡ τάξις αὕτη δὲν ὑποβάλλει εἰς ἀφόρητον ἐξάρτησιν τῆς μόνον τοὺς εἰς οἰκονομικὰς ἐργασίας ἀσχολουμένους ἀνθρώπους, ἀλλὰ κατὰ μέγα μέρος καὶ τοὺς εἰς τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς τέχνας ἀφωσιωμένους, τοὺς ὁποίους ἀναγκάζει νὰ ἐργάζωνται σύμφωνα πρὸς τὰς ὁρέξεις καὶ τὰ συμφέροντά της, πρὸς βλάβην καὶ τῆς πνευματικῆς κινήσεως καὶ τῆς τέχνης.

»Τέλος τὸ ἰσχύον οἰκονομικὸν σύστημα, ἔνεκα τοῦ ἀχαλινώτου ἀνταγωνισμοῦ, τὸν ὁποῖον ὑποθάλλει, καὶ τῶν παντοίων ἀπολαύσεων, ἃς ἐξασφαλίζει

εἰς τοὺς κατόχους τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς, δίδει μεγάλην τροφήν εἰς τὸν διὰ δολίων καὶ ποταπῶν μέσων πλουτισμὸν καὶ ἐν γένει εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ἀνθρώπων ἐλαττηρίων εἰς τοὺς ἀνθρώπους πρὸς βλάβην τοῦ ἐξευγενισμοῦ καὶ τῆς ἡθικοποιήσεως τῆς ζωῆς.

»Τοιαύτη κατάστασις πραγμάτων, ἥτις ἐκδηλοῦται κανονικῶς ὑπὸ τὸ ὑπάρχον οἰκονομικὸν σύστημα κυρίως εἰς τόπους ἀνεπτυγμένης βιομηχανίας καὶ ἐμπορίου, ἤρχισεν ἀπὸ πολλοῦ ἤδη νὰ ἐμφανίζεται καὶ εἰς τὸν τόπον μας παρ' ὕλην τὴν σχετικῶς μετρίαν βιομηχανικὴν καὶ ἐμπορικὴν ἀνάπτυξιν του.

»Ἡ κακὴ ἐπίδρασις τῆς καὶ παρ' ἡμῖν ἀναπτύξεως κεφαλαιοκρατικῆς τάξεως εἶναι καταφανὴς καὶ εἰς τὴν οἰκονομικὴν καὶ εἰς τὴν κοινωνικὴν καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν. Τὰ ὑπάρχοντα προσωπικὰ κόμματα, τὰ διαδεχόμενα ἄλλα ἐκ περιτροπῆς εἰς τὴν ἀρχήν, ἔχουν καταντήσῃ πειθίγνια ὄργανα τῶν συμφερόντων τῆς κατεχούσης τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς τάξεως, ἰδίως τῶν εἰς διαφόρους ἐταιρείας συνηπλισμένων κεφαλαιούχων, οἷτινες, χωρὶς νὰ ἔχουν καμμίαν πολιτικὴν ἱκανότητα, κυβερνοῦν εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐκ τῶν παρασχημάτων τὸν τόπον, κανονίζοντες τὴν πολιτικὴν του εἰς τὰ μεγάλα οἰκονομικὰ ζητήματα πρὸς ἴδιον ὄφελος, ἀφήνοντες δ' ὡς ἀντιστάθμισμα εἰς τὰ κατώτερα ὄργανα τῶν προσωπικῶν κομμάτων τὴν διοικητικὴν ἀκολασίαν καὶ λαφυραγωγίαν. Εἰς τοιοῦτο δὲ σημεῖον περιφρονήσεως τῶν συμφερόντων τοῦ λαοῦ, τὸν ὅποιον διαρκῶς ἐξαπατοῦν —προβάλλουσαι ἐντέχνως πατριωτικὰ ζητήματα, ἢ ἐξογκώνουσαι ἀνούσια πολιτικὰ τοιαῦτα— ἐφθασαν αἱ ἄρχουσαι τάξεις, ὥστε διὰ παντὸς μέσου ἐμποδίζουν καὶ συκοφαντοῦν καὶ τὰς στοιχειωδεστέρας ὑπὲρ τῶν ἐργατικῶν τάξεων νομοθετικὰς μεταρρυθμίσεις ἢ κατορθώνουν νὰ τὰς καταδολιέω-
νται καὶ τὰς καταπατοῦν, ὁσάκις ὑπὸ ἐξαιρετικὴν λαϊκὴν πίεσιν ψηφίζονται τοιαῦτα.

»Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καὶ ἡ πολιτεία κατέρρευσε καὶ οἰκονομικῶς ὁ τόπος ἐξησθένησε καὶ μέγιστον μέρος τῶν ἰσχυροτέρων καὶ δραστηριοτέρων ἐκ τῶν ἐργαζομένων ἀνθρώπων ἠναγκάσθη νὰ ἐκπατρισθῇ. Ὡς ἐκ τούτου καθίσταται καὶ παρ' ἡμῖν ἀπαράιτητος καὶ ἐπιβεβλημένος ὁ συνασπισμὸς καὶ ἡ εἰς ἰδιαιτέρον πολιτικὸν κόμμα ὁργάνωσις ὅλων τῶν ἐργαζομένων καὶ ἐκ τῆς ἐργασίας τῶν ἀποζώντων ἀνθρώπων, εἴτε ἐργάται τῶν πόλεων ἢ τῶν ἀγρῶν, εἴτε μικρογεωργοὶ ἢ μικρέμποροι ἢ βιοτέχναι, εἴτε ὑπάλληλοι ἢ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων ἢ τῆς τέχνης εἶναι οὗτοι.

»Ἡ περιγραφεῖσα οἰκονομικὴ, κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ κατάστασις δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀρθῇ τελείως, ἀν δὲν ἀφαιρεθῇ σύρριζα ἡ αἰτία τῆς, ἐάν δηλ. δὲν κατορθωθῇ νὰ τελειοποιηθῇ εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ὁ πολιτικὸς ὁργανισμὸς, ὥστε νὰ περιλάβῃ εἰς τὴν λειτουργίαν του τὴν παραγωγὴν τῶν ἀγαθῶν καὶ νὰ ρυθμίσῃ τὴν διανομὴν αὐτῶν κατὰ τρόπον δίκαιον καὶ ἀνθρώπινον.

»Ἀλλὰ τοιαύτη μεταβολὴ δὲν ἔμπορεῖ δι' εὐνόητους λόγους νὰ γίνῃ διὰ μιᾶς. Εἶναι ὁμως δυνατὸν νὰ βαδίσῃ βαθμιαίως, πρὸς τὸν ἀπώτερον αὐτὸν σκοπὸν ἢ

πολιτεία περιορίζουσα όλονὲν προοδευτικῶς τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν ἐργαζομένων ἀπὸ τὰς κατεχοῦσας τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς τάξεις, προάγουσα οἰκονομικῶς καὶ ἠθικῶς τὰς ἐργατικὰς τάξεις, παρέχουσα εἰς αὐτὰς διαφόρους ὠφελείας δαπάναις εἴτε τοῦ Κράτους εἴτε ἀμέσως τῶν εὐπόρων τάξεων, ἐπηρεάζουσα διὰ καταλλήλου φορολογικῆς νομοθεσίας τὴν διανομὴν τοῦ πλούτου ἐπὶ τὸ δικαιότερον, ἐπεκτείνουσα τὴν δικαιοδοσίαν τῆς εἰς τὴν ἀνάληψιν ἐπιχειρήσεων, ὠρίμων πρὸς κεντρικὴν διεύθυνσιν καὶ ἔχουσῶν ἐξαιρετικὴν κοινωνικὴν σπουδαιότητα, τέλος ἐμποδίζουσα διὰ καταλλήλου νομοθεσίας τὰς ὑπερβολικὰς συσσωρεύσεις πλούτου».

Ἐνα χρόνον ἀργότερα, τὸ 1911, με τὴν ευκαιρίαν μιᾶς ἀπεργίας τῶν τροχιοδρομικῶν, ὁ Παπαναστασίου, ποὺ ἔχει στο μεταξὺ ἐκλεγεί βουλευτής, ἀναλύει τὰ νέα δικαιώματα ποὺ ἀπόκτησαν οἱ ἐργαζόμενοι:

«Ἡ ἔννοια τῶν λόγων μου ἦτο ἀπλῆ καὶ εἰς οὐδεμίαν παρεξήγησιν ἔπρεπε νὰ δώσῃ ἀφορμὴν. Εἶπον καὶ ὑποστηρίζω, ὅτι ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξις ἔχει φθάσει μέχρις αὐτοῦ τοῦ σημείου, ὥστε οἱ ἐργάται ἀπέκτησαν δικαιώματα ἐντὸς τῶν ἐργοστασίων· ἀπέκτησαν δικαιώματα προκειμένου περὶ κανονισμοῦ τῶν σχέσεων αὐτῶν πρὸς τοὺς ἐργοδότες· κατάρθωσαν οἱ ἐργάται νὰ καταστήσωσι σεβαστὴν τὴν θέλησίν των ἀναφορικῶς πρὸς τοὺς ὅρους τῆς προσλήψεως καὶ ἀποπομπῆς των ἀπὸ τὰ ἐργοστάσια. Τοῦτο δὲν εἶναι καθόλου ξένον. Καὶ παρ' ἡμῖν πολλαὶ κατηγορίαι ἐργατῶν ἔχουσιν ἀποκτήσει τὸ δικαίωμα νὰ κανονίζωσι τὸν τρόπον τῆς προσλήψεως αὐτῶν εἰς τὴν ἐργασίαν. Ἡ ἀντίληψίς μου καὶ ἐν γένει ἡ ἐπιστημονικὴ ἀντίληψις εἶναι, ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ιδιοκτησίας σήμερον εἶναι ἐντελῶς διάφορος πρὸς ἐκείνην, ἡ ὁποία ἦτο πρὸ πεντηκονταετίας. Σήμερον εἶναι περιορισμένη καὶ συνεπεία τῶν λαμβανομένων νομοθετικῶν μέτρων, δι' ὧν ρυθμίζονται οἱ ὅροι τῆς ἐργασίας συμφώνως πρὸς τὸ συμφέρον τῶν ἐργατῶν, καὶ συνεπεία τῆς ἐπιρροῆς, τὴν ὁποίαν ὀργανωθέντες ἀπέκτησαν οἱ ἐργάται.

»...Καταλήγων, Κύριοι, αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκην νὰ ὁμολογήσω ὅτι δὲν ἐφантаζόμεν ποτέ, ὅτι τὰ συμπολιτευτικὰ καθήκοντα πλείστων συναδέλφων θὰ ἐφθάνον μέχρι τοιούτου σημείου, ὥστε νὰ τοὺς ἀναγκάσωσι νὰ ἀνέλθωσι τὸ βῆμα τοῦτο καὶ νὰ κηρύξωσιν ὅτι ἦτο ἀπαραίτητον καὶ ἀναγκαῖον νὰ συλληφθῶσιν ἄθῳοι ἐργάται καὶ νὰ ριφθῶσιν εἰς τὰ μπουδρούμια τῶν φυλακῶν, ὅτι ἦτο ἀπαραίτητον κατὰ τὰς νυκτερινὰς ὥρας νὰ γίνωσιν ἐπελάσεις, ὅτι ἦτο ἀπαραίτητον νὰ παραταθῇ ἕως σήμερον ἡ ἀνάκρισις διὰ τὰ γεγονότα, τῶν ὁποίων ἡ ἐξακρίβωσις ἡδύνατο νὰ γίνῃ ἐντὸς ἐλαχίστου χρόνου. Δὲν ἐφантаζόμεν καὶ δὲν ἐπερίμενα ποτέ, ὅτι ἔχοντες πανεπιστημιακὰ διπλώματα καὶ ἐκ τῶν σπλάγχων τοῦ λαοῦ ἐξεληθόντες θὰ εἶχον τοιαύτην τινὰ περὶ δικαίου ἀντίληψιν».

Λίγο αργότερα την ίδια χρονιά θα μιλήσει στη Βουλή για τη νομοθετική ρύθμιση του χρόνου εργασίας, με καθορισμό «ανωτάτου ορίου εργασίας», και για την εργασία γυναικών και ανηλίκων, όπου είπε απλώς την εξής φράση:

«Δὲν θὰ ὁμιλήσω ἐπὶ τῆς οὐσίας, διότι ἀρκετὰ ὠρίμασεν ἡ ἰδέα ὅτι αἱ κοινωνίαι, αἱ ὁποῖαι πιέζουσι τὰς γυναῖκας καὶ τὰ ἀνήλικα δι' ἐπαχθοῦς ἐργασίας, ὁμοιάζουσι μὲ τοὺς βαρβάρους, οἵτινες ἀποκόπτουσιν τὰ δένδρα ἵνα κόψωσι τοὺς καρπούς».

Σε μια σειρά άρθρων το 1912, στην εφημερίδα *Νέα Ημέρα*, δημοσιεύονται οι απόψεις του Α. Παπαναστασίου για το Θεσσαλικό πρόβλημα, όπου κάνει πολλές παρατηρήσεις για το ρόλο της μικρής ιδιοκτησίας σ' ένα σοσιαλιστικό καθεστώς, χωρίς να την αποκλείει:

«Ὅταν μὲ τὸν καιρὸν ἀναπτυχθοῦν περισσότερον αἱ κοινωνικαὶ ἀρεταὶ τῶν γεωργῶν, ὅταν μορφωθοῦν διὰ τῶν ἐπικρατουσῶν σήμερον μορφῶν τοῦ συνεταιρισμοῦ εἰς τὴν συνεργασίαν καὶ τὴν ἀλληλεγγύην, θὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀπὸ κοινοῦ καλλιέργεια τῶν ἀγρῶν καὶ ἀκολούθως καὶ ἡ μεταβολὴ τοῦ δικαίωματος τῆς κατοχῆς τῆς γῆς, τῆς ἐπ' αὐτῆς κυριότητος περιεχομένης εἰς τὴν κοινότητα ἢ εἰς τὸ Κράτος. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ὁμως ἡ ἰδιοκτησία τοῦ γεωργοῦ ἐπὶ τῆς γῆς ποὺ καλλιεργεῖ, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν συνεταιριστικὴν ὀργάνωσιν τῆς πωλήσεως τῶν γεωργικῶν προϊόντων, τῆς ἀγορᾶς τῶν χρεωδῶν, τῆς χρήσεως τῶν γεωργικῶν μηχανῶν καὶ ἐπεξεργασίας τῶν γεωργικῶν προϊόντων, ἥτις ἀφήνει ἀρκετὴν ἐλευθερίαν εἰς τὰς ἐνεξαρτήτους γεωργικὰς ἐπιχειρήσεις, παρέχει τὰ μεγαλεῖτερα ἐφικτὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ οἰκονομικῆς καὶ ἀπὸ κοινωνικῆς ἀκόμῃ ἀπόψεως. Διὰ τοῦτο δικαίως οἱ μεταρρυθμισταὶ σοσιαλισταὶ ζητοῦν τὴν ἐνίσχυσιν τῆς μικρᾶς καλλιιεργείας, τῆς μικρᾶς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς συνεταιριστικῆς ὀργανώσεως, ὅπως διὰ τοῦ συνεταιρισμοῦ τῶν παραγωγῶν προλειανθῇ ἡ ὁδός, ἡ ἄγουσα εἰς τὸ σοσιαλιστικὸν ἰδεῶδες».

Η εξέλιξη του αγροτικού προβλήματος στις σοβιετικού τύπου οικονομίες δεν μπορεί παρά να δικαιώνει τις απόψεις του Α. Παπαναστασίου. Γράφοντας στις 5.4.1914 στην εβδομαδιαία εφημερίδα *Λαός*, με την ευκαιρία του Πάσχα, βρίσκει την ευκαιρία να διατυπώσει καί τις εξής απόψεις για τις σχέσεις χριστιανισμού και σοσιαλισμού:

«Εἶναι ἀξιοσημεῖωτον, ὅτι ἡ ἐποχὴ μας, ἐποχὴ καταπτώσεως τοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ καὶ παραμελήσεως τῆς λατρείας καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν τύπων, ἡ ὁποία ἤμπορεῖ διὰ τοῦτο νὰ κληθῇ ἀντεκκλησιαστικὴ, πλησιάζει περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλην τὰς ἀληθῶς χριστιανικὰς ἀρχὰς τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον καὶ τῆς ἐκτιμήσεως τῆς ἠθικῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ὅ,τι γίνεται σήμερον σύμφωνα πρὸς τὸ πνεῦμα τὸ χριστιανικόν, εἶναι ἡ χαρὰ τοῦ μεγάλου μέλλοντος χριστιανικοῦ, ἀνθρωπιστικοῦ.

»Τὸ κατηγορηματικὸν παράγγελμα τοῦ Χριστιανισμοῦ “ὅ σὺ μισεῖς, ἐτέρῳ μὴ ποιήσης” ἢ ἀντιστρόφως “ἀγάπα τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν” δὲν εἶναι μόνον ἡ ἀρχή, πρὸς τὴν ὁποῖαν ἡμπορεῖ ν’ ἀποβλέπῃ ἡ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς εὐρισκομένη σημερινῇ ἐργατικῇ κίνησις, ἀλλὰ πρὸς τὴν ὁποῖαν καθ’ ὅλα τὰ φαινόμενα θ’ ἀποβλέπῃ ἡ ἀνθρωπότης (χριστιανικὴ εἴτε μὴ) καὶ εἰς τὸ ἀπώτατον ἀκόμῃ μέλλον. Διὰ νὰ τὴν πλησιάσῃ ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερο, θὰ ἔχῃ ἀνάγκην πνευματικῆς καὶ ἡθικῆς διαπαιδαγωγήσεως καὶ μορφώσεως, ἡ ὁποία θὰ δώσῃ ἐργασίαν εἰς ὅλας τὰς μελλούσας γενεάς, ὅσο καὶ ἂν διατηρηθῇ ἡ ζωὴ ἐπὶ τοῦ πλανήτου μας.

»Ἡ Ἑλληνικὴ ἐργατικὴ τάξις ἔχει πολὺ νὰ ὠφεληθῇ ἀπὸ τὴν ἀνύψωσιν τοῦ ἀληθινοῦ χριστιανικοῦ αἰσθήματος. Ἀλλὰ δὲν πρέπει ποτὲ νὰ λησμονήσῃ τὰ ὅρια ποὺ χωρίζουν τὴν ἐκκλησίαν ἀπὸ τὴν πολιτικὴν.

»Ὁ διπλασιασμὸς τοῦ Κράτους ἔφερεν εἰς τοὺς κόλπους τοῦ μεγαλύτερον ἀριθμὸν ἐτεροδόξων, Χριστιανῶν καὶ μὴ Χριστιανῶν, καὶ εἶναι πιθανὸν νὰ ἐπιδιώξουν μερικοὶ νὰ στηρίξουν τὰ συμφέροντά των καὶ τὰς φιλοδοξίας των εἰς τὰς θρησκευτικὰς διαφοράς.

»Τοιαύτας ἐνεργείας, αἱ ὁποῖαι ἀπειλοῦν νὰ διαιρέσουν τὴν ἐργατικὴν τάξιν καὶ νὰ σταματήσουν τὴν πρόοδον, πρέπει νὰ κτυπήσουν κατακέφαλα οἱ “Ἑλληνες ἐργάται. Πρέπει νὰ ἐννοηθῇ, ὅτι ἐμεγαλώσαμεν ὄχι διὰ νὰ ἐπαναφέρωμεν εἰς τὸν τόπον μας τοὺς θρησκευτικούς ἀγῶνας, ἀλλὰ διὰ νὰ ἐξαπλώσωμεν τὸν πολιτισμὸν καὶ νὰ τὸν προαγάγωμεν ἐν ἀμίλλῃ μετὰ τὰ ἄλλα Κράτη».

Τις ἰδίαις ἀπόψεις ἐξέθεσε καὶ σὲ ἀρθρο τοῦ μετὰ τὴν ευκαιρίαν των Χριστουγέννων, στὴν εφημερίδα *Νέος Κόσμος* τῆς 25.12.1934:

«Ὅσο περισσότερο πρωτόγονη εἶναι μία κοινωνία τόσο περισσότερο τὸ ἡθικὸ αἶσθημα ἐκδηλώνεται σὰν ὑποδουλωμένο στὴν θεολογικὴ ἐκδήλωση τῆς θρησκείας, στὴ μεταφυσικὴ ἀνάγκη. Ὅσο, ἀντίστροφα, πὺδ προηγμένη εἶναι μία κοινωνία, τόσο περισσότερο παίρνει ἡ ἡθικὴ τὴν ὑπεροχὴν στὴν θρησκευτικὴ ἐκδήλωση, τόσο περισσότερο χειραφετεῖται ἀπὸ τὴ θεολογικὴ ἐκδήλωση, τόσο κι’ αὐτὴ ἡ τελευταία ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ διάθεσις. “Ὅσο περισσότερο”, εἶπε ἓνας ἀπὸ τοὺς νεωτέρους κοινωνιολόγους, “τὸ ἄπειρο τοῦ κόσμου χωρίζει τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὸ Θεό, τόσο στενωτέρα πρέπει νὰ ἀφοσιώνεται ὁ ἀνθρώπος στὸν ὁμοῖό του”. Γι’ αὐτό, ὅσο πνευματικώτερος γίνεται ὁ βίος τῶν ἀνθρώπων, τόσο οἱ θρησκευτικὲς ἀντιθέσεις ξεθωριάζουν, ἀφοῦ οἱ ἡθικὲς τῶν διαφόρων θρησκειῶν στὶς γενικὲς γραμμὰς μοιάζουν μεταξύ τους — καὶ δὲν μποροῦν παρὰ νὰ μοιάζουν γιατί πηγάζουν, ὄχι ἀπὸ τυχαῖα γεγονότα, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἡθικὸ αἶσθημα τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἀναγκαῖότητα.

»Τὰ ἡθικὰ παραγγέλματα τοῦ Χριστιανισμοῦ, τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας, ἔχουν ἀρκετὴ πληρότητα. Ἐπιτάσσουν νὰ ἀγαποῦν οἱ ἄνθρωποι τοὺς ὁμοίους

των, είτε φίλους, είτε έχθρους, σάν τόν έαυτό τους, νά μὴν ὑπάρχουν δοῦλοι καὶ ἐλεύθεροι, νά μὴ δημιουργοῦνται ἀντιθέσεις ἀπὸ ἐθνικὲς διαφορές, νά μὴν ἔχουν πέραση ἐκεῖνοι ποὺ ἐκμεταλλεύονται τοὺς ἄλλους καὶ ἐκεῖνοι ποὺ διαστρέφουν τὴν ἀλήθεια, τέλος νά θυσιάζη κανεὶς τὴν ψυχὴ του, τὸν ἑαυτό του, γιὰ τὴν ἀλήθεια, γιὰ τὴ δικαιοσύνη, γιὰ τοὺς φίλους. "Ὅμως, ἂν καὶ τόσο ὑψηλὰ εἶναι τὰ ἠθικὰ παραγγέλματα τοῦ Χριστιανισμοῦ, πόσες φορές δὲν ἀπομακρύνθηκαν οἱ Χριστιανικὲς Ἐκκλησίες ἀπ' αὐτά; Μήπως δὲν ἐχώρισαν τοὺς λαοὺς καὶ δὲν ὠδήγησαν στοὺς πῶ ἐξοντωτικούς πολέμους; Μήπως δὲν ἐπροθυμοποιήθηκαν νά ὑπηρετήσουν τοὺς ἰσχυροὺς; Τώρα τὰ πράγματα ἔχουν ἀλλάξει, βέβαια, ἀλλὰ τὸ παρελθὸν τίς βαρύνει ἀκόμα...

»Αὐτὸ τὸ παρελθόν, ὁ ἐκκλησιαστικὸς μεσαιωνισμὸς, δὲν εἶναι λίγο ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἐξέγερση ἐναντίον τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας στὴ σοβιετικὴ Ρωσσία. "Ὅσο κι' ἂν καταδικάζουμε τὴν αὐθαιρεσία, τὴν πίεση, τὴν περιφρόνηση τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τῆς σοβιετικῆς Ρωσσίας, ὅμως μπορούμε νά τὴν ἐξηγήσουμε. Καὶ ὅ,τι γίνεται στὴ Ρωσσία, ἡ ἀπομάκρυνσις τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τίς ἐκκλησίες, στοὺς ἄλλους λαοὺς ἐπιβάλλει, κάθε κληρικὸς καὶ κάθε ἄνθρωπος νά ὑποβάλλουν στὸν ἑαυτό τους διαρκῶς τὸ ἐρώτημα: Ἡ ἐκκλησία ποὺ ἀνήκω ἐκπληρώνει τὴν ἀποστολὴν της; Ἀνταποκρίνεται ἡ δράση της στὰ ἠθικὰ της παραγγέλματα, συντελεῖ εἰς τὸ νά ὑψώνεται καὶ νά γίνεται ἀνθρωπινώτερος ὁ βίος καὶ νά ἀνταρτῇ τοὺς ἀνθρώπους, ἰδίως ἐκείνους ποὺ ὑποφέρουν;...

»Ἡ οἰκονομικὴ κρίσις ποὺ μαστιῶζει ὅλους τοὺς λαοὺς, ἡ δυστυχία καὶ οἱ στερήσεις ποὺ ὑφίσταται ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἀνθρωπότητος, οἱ κίνδυνοι νέων πολέμων δὲν προέρχονται ἀπὸ φυσικοὺς νόμους, δὲν εἶναι δῶρημα τοῦ Θεοῦ, εἶναι τῶν ἀνθρώπων ἔργα, πηγάζουν ἀπὸ τίς ἐθνικὲς καὶ τίς κοινωνικὲς ἀντιθέσεις. Αὐτὲς εἶναι ἀνάγκη νά γεφυρωθοῦν, νά λείψουν. Αὐτὸν τὸ σκοπὸ ὀφείλει κάθε Χριστιανικὴ Ἐκκλησία, κάθε Ἐκκλησία, νά ἐξυπηρετήσῃ κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον.

»Ἡ ἐλεημοσύνη, ποὺ τόσο ἐξυμνεῖται, δὲν ξερρίζωνει τὰ αἷτια τοῦ κακοῦ κι' ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται καὶ ποὺ μπορεῖ νά σώσῃ εἶναι τὸ ξερρίζωμα τῶν βαθυτέρων αἰτίων».

Με τον πιο εναργή, τρόπο ο Α. Παπαναστασίου έχει εκθέσει τις απόψεις του για τον εξελικτικό ή δημοκρατικό σοσιαλισμό σε μια συνέντευξη που έδωσε το 1922 στο *Δελτίο Φιλελευθέρων* της Νέας Υόρκης, όταν δικαζόταν στη Λαμία για το *Δημοκρατικό Μανιφέστο*:

«[...] ἡ κακὴ τροπὴ τῶν δημοσίων πραγμάτων στὸν τόπο μας ὀφείλεται στὴν ἑλλειψὴ διαπαιδαγωγήσεως τοῦ λαοῦ, στὴν κακὴ ὀργάνωση τῶν κομμά-

των, πού ἐμποδίζει τὴν ἐπικράτηση τῶν γενικωτέρων συμφερόντων, καὶ στὴν ἀνεπαρκῆ ἀνάδειξη τοῦ δημοκρατικοῦ πνεύματος.

»Μ' αὐτὰ δὲν ἐννοοῦμεν μόνον πρόγραμμα περιλαμβάνον τὴν κατάργησιν τοῦ θεσμοῦ τῆς βασιλείας, ἀλλὰ τὸ ξερίζωμα ἀπὸ τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων κάθε ὑποτελείας εἰς ἄτομα, τὴν καλλιέργειαν τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς σκέψεως, τὴν τόνωσιν τοῦ συναισθήματος τῆς εὐθύνης τῶν πολιτῶν διὰ τὰς τύχας καὶ τοῦ κράτους καὶ τοῦ ἔθνους. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀπαιτεῖται δημοκρατικὴ ὁργάνωσις τῶν κομμάτων καὶ ἀναγνώρισις ἀπὸ ὅλους τῆς ὑποχρεώσεως σεβασμοῦ τῶν πολιτικῶν ἀντιπάλων. Ἀπαιτεῖται, δηλαδή, ἀναγνώρισις ὑπὸ τῶν πλειοψηφιῶν ἴσων δικαιωμάτων καὶ εἰς τὰς μειοψηφίας ὑπὸ τὴν διπλῇ ἐννοίᾳ, τῆς ἀναλόγου, δηλαδή, ἐκπροσωπήσεως τῶν μειοψηφιῶν εἰς τὴν Βουλὴν διὰ τῆς καθιερώσεως τοῦ ἀναλογικοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος καὶ τῆς παροχῆς ἐλευθέρως ἀκωλύτου πολιτικῆς δράσεως καὶ εἰς τὰς μειοψηφίας ἐντὸς τῶν νομίμων ὁρίων. Τὸν τελευταῖον καιρὸν ἐξ αἰτίας τοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἀσκουμένης τρομοκρατίας, ἡ ἀντιπολίτευσις οὔτε ἀνάλογον πρὸς τὴν δυνάμιν τῆς ἐκπροσώπησιν ἔχει εἰς τὴν Βουλὴν, οὔτε καμμίαν ἐλευθερίαν πολιτικῆς δράσεως, παρ' ὅλην τὴν νομιμοφροσύνην της. Τοῦτο ὁμῶς ἀποτελεῖ ἀφόρητον τυραννίαν μιᾶς πολιτικῆς μερίδος (Σ.Σ. ἐννοεῖ τὰ παλαιοκομματικὰ κόμματα κλπ. πού κυβερνοῦσαν τότε).

»Ἄλλαι ἀρχαὶ ἀναπόσπαστοι ἀπὸ τὴν δημοκρατικὴν ἰδέαν εἶναι ἡ ὁργάνωσις τοῦ κράτους καὶ ἡ λειτουργία του κατὰ τρόπον ἐξασφαλίζοντα ἐσωτερικῶς μὲ τὴν κατάλληλον χρησιμοποίησιν τῶν τιμῶν καὶ ἱκανῶν, ἰσότητα ἀπέναντι πάντων τῶν πολιτῶν, ἀδιακρίτως τάξεως, ἐθνότητος, θρησκείας ἢ φύλλου, πατρικὴν ἀντίληψιν τῶν συμφερόντων των, σεβασμὸν ἀπόλυτον τοῦ ἀνθρώπου ὡς τῆς ἀνωτάτης ἠθικῆς ἀξίας, ἐξωτερικῶς δὲ τὴν φιλικὴν συνεννόησιν καὶ συνεργασίαν μὲ τὰ ἄλλα κράτη. Πρὸς τοῦτοις ἡ ἐκλατκευσις τῶν δικαστηρίων διὰ τῆς μεγαλυτέρας χρησιμοποίησεως λαϊκῶν στοιχείων, ἡ μεγαλυτέρα ἐκλατκευσις τοῦ στρατοῦ διὰ τῆς αὐξήσεως τῆς ἀναλογίας τῶν ἐφεδρικῶν στοιχείων καὶ περιορισμοῦ τῆς συνεχοῦς στρατιωτικῆς θητείας, ἡ ὁργάνωσις τῆς παιδείας κατὰ τρόπον ἐξασφαλίζοντα τὴν πνευματικὴν ἀνύψωσιν τοῦ λαοῦ καὶ ἡ εὐρυτάτη τοπικὴ αὐτοδιοίκησις ἣτις παρέχει εἰς τοὺς πολίτας τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαχειρίζονται μόνοι των τὰς ὑποθέσεις τοπικῆς σημασίας πρὸς ταχυτέραν καὶ πληρεστέραν ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν των.

»Συμπλήρωμα τῶν ἀνωτέρω ἀρχῶν πρὸς ὁλοκλήρωσιν τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας εἶναι ἡ ἀνύψωσις τῶν ἐργαζομένων τάξεων, γεωργικῶν, βιοτεχνικῶν καὶ βιομηχανικῶν καὶ ὁ λελογισμένος ἑναρμονισμὸς ὅλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ προαγωγήν ἐν γένει τοῦ λαοῦ.

»Τὸ ὅτι, λοιπόν, θέτομεν τοιοῦτους σκοποὺς εἰς τὸ κράτος, τὸ ὅτι ζητοῦμεν ἀπροκαλύπτως νὰ καταργηθῇ κάθε ἐκμετάλλευσις ἐνὸς μέρους ἐργαζομένου τῆς κοινωνίας ἀπὸ οἰοδήποτε ἄλλο μέρος αὐτῆς, τὸ ὅτι ἐπιδιώκομεν χάριν τῶν σκο-

πῶν τούτων νὰ καταργηθῇ καὶ κάθε ἀπολυταρχικὴ καὶ ὀλιγαρχικὴ ἐπιβολή, νὰ ἐκλαϊκευθῇ περισσότερο τὸ κράτος, μᾶς διακρίνει ἀπὸ τὴν δεξιὰν τοῦ κόμματος τῶν φιλελευθέρων, ἡ ὁποία ἐξ ὅλων τῶν ἄλλων κομμάτων εἶναι προοδευτικωτέρα ἀπὸ τῆς ἀπόψεως κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων, κατὰ πολὺ δὲ περισσότερο λόγον μᾶς χωρίζει ἀπὸ τὰ παλαιὰ κόμματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ὀλιγαρχικαὶ ἐνώσεις, στηριζόμεναι εἰς τὴν προνομιακὴν ἐξυπηρέτησιν ἀτομικῶν συμφερόντων καὶ κατὰ συνέπειαν συντηρητικαὶ καὶ ἀντιδραστικαί.

»Τὸ ὅτι δὲ ἐξ ἄλλου ἐπιδιώκομεν τοὺς ἀνωτέρω ἠθικοὺς καὶ οἰκονομικοὺς σκοποὺς διὰ βαθμιαίων μεταρρυθμίσεων μᾶς διακρίνει ἀπὸ τοὺς κομμουνιστὰς καὶ τοὺς ἄκρως σοσιαλιστὰς, οἱ ὁποῖοι φαντάζονται ὅτι εἶναι δυνατόν καὶ ἐπωφελὲς νὰ ἀνατραπῇ ἀπὸ τῆς μιᾶς ἡμέρας εἰς τὴν ἄλλην ὁλόκληρος ὁ σημερινὸς οἰκονομικὸς καὶ κοινωνικὸς ὄργανισμός.

»Ἡ ρωσικὴ ἐπανάστασις καὶ ἡ πολιτικὴ ἐξέλιξις τῶν τελευταίων ἐτῶν ἀπέδειξεν πόσον ἡ ἀντίληψις αὕτη εἶναι σφαλερὰ καὶ δὴ διὰ προηγμένα βιομηχανικὰ κράτη.

»Διὰ τὴν Ἑλλάδα δὲ ὅπου πλεονάζουν οἱ γεωργικοὶ παραγωγοί, ἡ ἀντίληψις αὕτη ἀποτελεῖ οὐτοπίαν ἀσυγχώρητον καὶ ἐπιβλαβὴ ἀκόμη, διότι παρεμβάλλει ἐμπόδια εἰς τὸ νὰ προαχθοῦν αἱ ἐργατικαὶ τάξεις εἰς σοβαρὰν πολιτικὴν δύναμιν.

»Κατὰ συνέπειαν ἡ μορφή τοῦ πολιτεύματος δὲν εἶναι τὸ ἅπαντον τῆς δημοκρατικῆς ιδεολογίας. Ἄλλ' ἡ ἱστορικὴ ἀνάγκη θέτει τὴν κατάργησιν τοῦ θεσμοῦ τῆς βασιλείας εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν. Διότι ὁ θεσμὸς αὐτὸς ἀπὸ τοῦ 1916 εἰς τίποτε ἄλλο δὲν ἐχρησίμευσε παρὰ νὰ δηλητηριάξῃ τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ, νὰ ὑποδουλῶνῃ τοὺς πολιτικοὺς, τὰς κυβερνήσεις καὶ τὸ λαὸν αὐτόν, νὰ ἐκτρέφῃ τὴν ἀναρχίαν εἰς τὸν τόπον, ὅλα δὲ αὐτὰ μὲ καταστροφὴν τῶν ἐθνικῶν δικαίων.

»Ὅταν δὲ ὁ δημόσιος ἔλεγχος τῆς κυβερνήσεως ὡς θυσιαζούσης τὰ ἐθνικὰ καὶ λαϊκὰ συμφέροντα χάριν βασιλικῶν τοιούτων, καταδιώκεται ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι ὑπάρχει ἐξύβρισις τοῦ βασιλέως, τί ἄλλο γίνεται παρὰ μετατόπισις τοῦ κέντρου τοῦ βάρους εἰς τὴν Αὐλὴν, κατάργησις τῶν βάσεων τοῦ φιλελευθέρου πολιτεύματός μας καὶ μεταβολὴ του εἰς ὄργανωσιν ἐξασφαλίσεως τῆς ἐπιβολῆς τῆς προτιμῆσεως τῶν βασιλικῶν συμφερόντων ἀπέναντι τῶν λαϊκῶν καὶ ἐθνικῶν τοιούτων;...»

Τὴν ἴδια ἀκριβῶς στιγμὴ τῆς δίκης στὴ Λαμία δημοσιεύει ἐξὶ ἀρθρα στὴν εφημερίδα *Πατρίς* γιὰ τὸ αγροτικὸ ζήτημα, ὅπου βρίσκει τὴν ευκαιρίαν νὰ κάνει, στο πρῶτο ἀρθρο, τὴν ἐξῆς ἐπισήμανσι, σε σχέσι, με τὸν τρόπο υπέρβασης τῆς ἀντίθεσης κεφαλαίου - ἐργασίας στis ἀναπτυγμένes βιομηχανικὰ χώρες:

«Βεβαίως ἐκ τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ κεφαλαίου καὶ ἐργασίας ὑπάρχει ἐπί-

σης καὶ εἰς τὸν τόπον μας ἐργατικὸν κοινωνικὸν ζήτημα. Ἀλλ' αὐτό, ἔνεκα τῆς περιορισμένης ἀναπτύξεως τῆς μεγάλης βιομηχανίας, δὲν ἔχει σχετικῶς μεγάλην οὔτε ἑκτασιν, οὔτε ἑντασιν. Ἐκτὸς τούτου ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγὴ, ἡ ὁποία γεννᾷ τὸ προλεταριάτον καὶ τὴν μεγάλην ἀντίθεσιν μεταξὺ κεφαλαίου καὶ ἐργασίας, ὅσον καὶ ἂν περικλείει καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου καὶ ἐκ τοῦ ἐλευθέρου καὶ ἀχαλινώτου ἀνταγωνισμοῦ ἀντινομίας, αἱ ὁποῖαι ἀπεργάζονται τὴν γένεσιν ἄλλου οἰκονομικοῦ ὀργανισμοῦ, πολὺ πλέον ἀπέχει ἀκόμη νὰ εἶναι ἀπηρχαιωμένη καὶ ἀσυμβίβαστος μετὰ τὰς ἀνάγκας τῆς παραγωγῆς, καὶ τὴν οἰκονομικὴν πρόοδον. Καὶ αὐτὸ ὄχι βέβαια μόνον εἰς τὸν καθυστερημένον βιομηχανικῶς τόπον μας, ἀλλὰ καὶ εἰς Κράτη πολὺ πλέον προηγμένα ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς, ὅπως ἀπέδειξε δυστυχῶς καὶ τὸ μέγα ρωσσικὸν πείραμα τῆς ἀμέσου σοσιαλιστικῆς ὀργανώσεως τῆς βιομηχανίας. Διὰ τοῦτο ἡ προσοχὴ στρέφεται εἰς τὴν βιομηχανίαν εἰς τὸν περιορισμὸν τῶν ἐκ τοῦ σημερινοῦ ὀργανισμοῦ τῆς παραγομένων ἀντινομιῶν, δηλαδὴ εἰς τὴν προστασίαν τῶν ἐργατῶν, τὸν συνασπισμὸν τῶν ἀνεξαρτήτων ἐπιχειρήσεων καὶ ρύθμισιν τῆς παραγωγῆς των, τὴν συμμετοχὴν τῶν ἐργατῶν εἰς τὴν διοίκησιν τῶν ἐπιχειρήσεων, τὴν κρατικοποίησιν καὶ κοινωνικοποίησιν τῶν ὠρίμων πρὸς τοῦτο βιομηχανιῶν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ μεταβίβασις εἰς ἀνώτερον, συνθετώτερον οἰκονομικὸν ὀργανισμὸν γίνεται βαθμιαίως ὁμαλωτέρα.

»Ὅπως διάφορος εἶναι ἡ ἐξέλιξις εἰς τὴν γεωργίαν. Εἰς αὐτὴν δὲν ἰσχύει ὁ νόμος τῆς συγκεντρώσεως, ὁ ὁποῖος, ἂν ὄχι ἀπολύτως, πάντως χαρακτηρίζει τὴν βιομηχανικὴν κεφαλαιοκρατικὴν ἐξέλιξιν, διότι εἰς τὴν γεωργίαν εἶναι περιορισμένα τὰ ὅρια τῆς χρησιμοποίησεως κεφαλαίων. Ἡ συμβολὴ τῆς ἀνθρωπίνης ἐργασίας καὶ πρωτοβουλίας εἶναι πολὺ ἀνώτερα. Διὰ τοῦτο μόνον ἐξαιρετικῶς, εἰς ἐποχὰς οἰκονομικῶν κρίσεων, ἡ ἐκ τῆς καταστροφῆς ὠρισμένων εἰδῶν παραγωγῆς ἢ ἐξ ὑπερβολικῆς ὑψώσεως τῶν τιμῶν ὠρισμένων εἰδῶν, τῶν ὁποίων ἡ καλλιέργεια ἐπιτρέπει συγκεντρωμένην διαχείρισιν—νομαδικὴ κτηνοτροφία, ἀποκλειστικὴ καλλιέργεια δημητριακῶν—ἐξεδηλώθη παροδικῶς εἰς τὴν γεωργίαν διὰ τοῦ ἐλευθέρου ἀνταγωνισμοῦ τάσις συγκεντρώσεως τῶν ἐπιχειρήσεων. Εἰς αὐτὴν δὲν συγκαταλέγεται βεβαίως ἡ προσπάθεια αὐξήσεως τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων ἐπὶ σκοπῷ ἢ ἐξασφαλίσεως τῶν ἐμπραγμάτων δικαιομάτων τῶν μεγαλοκτηματιῶν ἢ μεγαλυτέρας, πλέον ἐξαντλητικῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἡναγκασμένων νὰ προσφέρουν τὴν ἐργασίαν των χωρικῶν, διότι ἡ ἐκ τῶν λόγων τούτων ἐπέκτασις τῶν μεγάλων κτημάτων δὲν πηγάζει ἀπὸ ἀνάγκην τῆς παραγωγῆς καὶ στηρίζεται κατὰ τὴν παλαιότεραν τοῦλάχιστον ἐποχὴν, εἰς τὴν αὐθαίρεσιν».

Δεν μπορούμε παρά νὰ σημειώσουμε απλῶς ἐδῶ ὅτι σ' ἓνα ἀπὸ τα σημαντικότερα κείμενα τοῦ Α. Παπαναστασίου, τῆ μελέτη τοῦ γιὰ τὴν ἀπλὴ ἀναλογικὴ, τὸν Ἰούλιο 1923, στο περιοδικό *Αρχεῖον Οἰκονομικῶν καὶ Πολιτικῶν*

Επιστημών, αναφέρεται μεταξύ άλλων και στην επαγγελματική και πολιτική οργάνωση των εργατών για την επίτευξη της κοινωνικής μεταβολής. Τονίζει εκεί ο Παπαναστασίου ότι:

«Υπό την ευρυτάτην αὐτὴν ἔννοιαν ἡ Δημοκρατία περιλαμβάνει ὁλόκληρον σύστημα πολιτικῶν ἀρχῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων πρωτεύουσιν θέσιν κατέχει ἡ μεταρρύθμισις τοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος διὰ τῆς καθιερώσεως τῆς ἀναλογικῆς ἀντιπροσωπεύσεως».

Στις 16.9.1924 ο Α. Παπαναστασίου εκθέτει με καθαρότητα και σαφήνεια, στην εφημερίδα *Δημοκρατία*, που αποτελεί ὄργανο του κόμματός του, τις απόψεις του για το εργατικό κίνημα:

«Ἡ ἐργατικὴ κρίσις τὴν ὁποίαν διερχόμεθα δίδει ἀφορμὴν εἰς γενικωτέρας σχέψεις ἐπὶ τῆς ἐργατικῆς κινήσεως εἰς τὸν τόπον μας. Εἶναι ἴσως περιττὸν νὰ προτάξωμεν ὅτι κατὰ τὴν ἀντίληψίν μας ὑλικὴ καὶ ἠθικὴ ἀνύψωσις τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ σημαίνει καὶ τὴν ἀνύψωσιν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ἠθικοποίησιν ὅλης τῆς κοινωνίας. Ὁ ἀγὼν διὰ τὴν ἀνύψωσιν τῶν ἐργατῶν φυσικὸν εἶναι νὰ διεξάγεται κυρίως ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἐργάτας.

»Καὶ διεξάγεται κατὰ διαφόρους τρόπους, συμφώνως πρὸς τὴν πολλὰν αὐτῶν ιδιότητα, τὴν ιδιότητα αὐτῶν ὡς πολιτῶν διὰ πολιτικῆς ἐνεργείας ὁργανώσεως ἰδίου κόμματος πρὸς κατάληψιν τῆς ἀρχῆς καὶ χρησιμοποίησιν τοῦ Κράτους ὑπὲρ τῶν ἰδίων των σκοπῶν καὶ γενικωτέρων συμφερόντων, ὑπὸ τὴν ιδιότητα αὐτῶν ὡς ἐργοληπτῶν διὰ τῆς ἐπαγγελματικῆς των ὁργανώσεως πρὸς καλυτέρευσιν τῶν ὥρων τῆς ἐργασίας καὶ τέλος ὑπὸ τὴν ιδιότητα αὐτῶν ὡς οἰκονομικῶν παραγόντων ἀπὸ πάσης ἄλλης ἀπόψεως διὰ τῆς συνεταϊριστικῆς των ὁργανώσεως πρὸς εὐθηνότεραν προμήθειαν καὶ παραγωγὴν τῶν εἰδῶν τῆς καταναλώσεως ἧ καὶ πρὸς παραγωγὴν ἀπὸ κοινοῦ ἀγαθῶν πρὸς πώλησιν.

»Καὶ οἱ τρεῖς τρόποι διὰ τῶν ὁποίων διεξάγεται ὁ ἐργατικὸς ἀγὼν συνδέονται πρὸς ἀλλήλους διότι ὑπάρχει σύμπτωσις τῶν προσώπων καὶ διότι κοινὸς εἶναι ὁ ἀπώτερος σκοπός. Ἐν τούτοις δὲν παρίσταται ἀνάγκη ὑπαγωγῆς δουλικῆς τοῦ ἑνὸς τρόπου ἐργασίας πρὸς τὸν ἄλλον. Καὶ ὅσον καὶ ἂν εἶναι φυσικὸν καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ τρόποι νὰ ἐπηρεάζωνται ἀπὸ τὰς ἰδιαιτέρας συνθήκας ἐκάστου τόπου, δηλαδὴ τὰς οἰκονομικὰς, ψυχολογικὰς, πνευματικὰς, ἠθικὰς, ἡ πολιτικὴ ἐργατικὴ δρᾷσις παρίσταται ἀνάγκη νὰ ἔχῃ περισσότερον ὑπ' ὅψιν τὸ τοπικὸν περιβάλλον, διότι κεῖται ἐγγὺς ὁ κίνδυνος, ἐν περιπτώσει κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν στηρίζεται ὁ ἐργατικὸς πολιτικὸς ἀγὼν ἐπὶ πραγματικοῦ ἐδάφους, παρεκτροπῶν ἐπιζημιῶν διὰ τὴν κοινωνικὴν ἐξέλιξιν καὶ τὴν παραγωγὴν τῆς ἐργατικῆς τάξεως.

»Πῶς ἐξελίσσεται εἰς τὸν τόπον μας ὁ ἐργατικὸς ἀγὼν ὑπὸ τὴν τριπλὴν αὐτοῦ μορφήν:

Ἡ ἐργατικὴ πολιτικὴ κίνησις περιφρονήσασα τὴν ἐλληνικὴν πραγματικότητα —μετρία ἀνάπτυξις τῆς βιομηχανίας, κράτος ἀγροτικόν, ἀτελὲς ἐργατικὴ ἐπαγγελματικὴ ὀργάνωσις, ἀτελὲς μόρφωσις τῶν ἐργατῶν, ψυχολογία λαοῦ εὐνοϊκὴ διὰ σκοποὺς καθαροὺς καὶ ἀμέσους— ἐτράπη ὅσον ἀφορᾷ ἓνα μέγα μέρος τῶν ζωηροτέρων στοιχείων τοῦ ἐργατικοῦ κόσμου εἰς τὴν ριζοσπαστικωτέραν κατεύθυνσιν καὶ ἐνέμεινεν εἰς αὐτὴν ἐξαρτηθεῖσα ἀπὸ τὴν Μόσχαν παρ' ὅλην τὴν μετὰ τὸ 1920 στροφὴν πρὸς τὰ δεξιώτερα τῆς ἐργατικῆς κινήσεως εἰς τὰ Εὐρωπαϊκὰ κράτη καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ρωσσίαν. Ἐκ τῆς τοιαύτης κατευθύνσεως φυσικὸν ἦτο νὰ ἐπέλθῃ διαίρεσις τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων καὶ ἀντίδρασις τῆς κοινωνίας ὡς σύνολον λαμβανομένης κατὰ τῆς ἐργατικῆς κινήσεως.

Τὸ κακὸν ὅμως τῆς ἀνεδαφικῆς αὐτῆς πολιτικῆς δὲν περιορίζεται ἕως ἐδῶ· ἡ ριζοσπαστικότης τῆς ἐργατικῆς πολιτικῆς κατευθύνσεως ἐπηρέασε σημαντικὰ τοὺς δύο ἄλλους τρόπους τῆς ἐργατικῆς δράσεως ἐπὶ βλάβῃ καὶ αὐτῶν καὶ ἐν γένει τῶν ἰδίων ἐργατῶν.

Τοιοῦτοτρόπως ὄχι μόνον καμμία σοβαρὰ ἐνέργεια δὲν ἔγινε πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς συνεταιριστικῆς ὀργανώσεως τῶν ἐργατῶν, ἡ ὁποία ἄλλοῦ κάνει θαύματα καὶ συντελεῖ ὄχι μόνον εἰς τὴν καλυτέρευσιν τῆς οἰκονομικῆς θέσεως τῶν ἐργατῶν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν των ἐξύψωσιν καὶ διαπαιδαγώγησιν πρὸς αὐτοκυβέρνησιν καὶ τέλος εἰς τὴν ἐξέλιξιν τὴν βαθμιαίαν τῆς οἰκονομίας ἀπὸ ἀτομιστικῆς εἰς κοινωνικὴν τοιαύτην, ἀλλὰ καὶ ἐπολεμήθη συστηματικῶς κάθε προσπάθεια συνεταιριστικῆς ὀργανώσεως τῶν ἐργατῶν ὡς ἀποτελοῦσα συμβιβασμὸν πρὸς τὸ ἀστικὸν Κράτος.

Καὶ ὁ καθαρὸς ἐπαγγελματικὸς ἀγὼν τῶν ἐργατῶν καὶ ἡ σχετικὴ των ὀργάνωσις ὑπέστησαν καὶ ὑφίστανται τὴν βλαβεράν ἐπίδρασιν τῆς πολιτικῆς κομμουνιστικῆς κατευθύνσεως. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ καθαρὸς ἐπαγγελματικὸς ἀγὼν, δηλαδὴ ὁ ἀγὼν πρὸς αὔξησιν τοῦ ἡμερομισθίου, πρὸς περιορισμὸν τῶν ὥρων τῆς ἐργασίας, πρὸς ἐπηρεασμὸν τῆς προσλήψεως καὶ ἀπολύσεως ἐργατῶν, πρὸς καλυτέρευσιν ἐν γένει τῶν ὄρων τῆς ἐργασίας διεξάγεται διὰ τῆς ἐπαγγελματικῆς ὀργανώσεως τῶν ἐργατῶν καὶ τοῦ ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν φανεροῦ πολέμου πρὸς τοὺς ἐργοδότες, τῆς ἀπεργίας. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸν ὅτι τόσον εὐκολώτερον ἀποβαίνει ὁ φανερὸς ἐπαγγελματικὸς πόλεμος ὑπὲρ τῶν ἐργατῶν ὅσον ἡ ἐπαγγελματικὴ ὀργάνωσις εἶναι εὐρυτέρα καὶ στερεωτέρα, ὅσον τὰ αἰτήματα αὐτῶν εἶναι περισσότερον σαφεῖ καὶ πραγματοποιήσιμα, ὅσον καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς κηρύξεως τῆς ἀπεργίας εἶναι εὐνοϊκὴ, εἶναι δηλαδὴ ἐποχὴ ἀναπτύξεως καὶ ἐντάσεως τῶν ἐργασιῶν καὶ τέλος ὅταν κατορθοῦται ἐκτὸς τοῦ ἐργατικοῦ κόσμου νὰ διατίθεται εὐνοϊκῶς πρὸς τὰς ἐργατικὰς ἀπόψεις καὶ ἡ ἄλλη κοινωνία. Λοιπὸν εἰς τὸν τόπον μας ὁ ἐπαγγελματικὸς ἐργατικὸς ἀγὼν διεξάγεται παραβλεπομένων ἐντελῶς τῶν ἀνωτέρω ἀρχῶν, ἀφήνω ὅτι ἡ κομμουνιστικὴ πολιτικὴ κίνησις εἰσβαλοῦσα εἰς τὴν ἐπαγγελματικὴν ὀργάνωσιν

ἐπρόκალεσεν ἀντιθέσεις ἐντὸς αὐτῶν, διαιρέσεις καὶ κατὰ συνέπειαν ἐξασθένισιν των. Εἰς τὴν διεξαγωγὴν τοῦ φανεροῦ πολέμου, δηλαδὴ τῶν ἀπεργιῶν, ἐν γένει τοῦ καθαροῦ ἐπαγγελματικοῦ ἀγῶνος τῶν ἐργατῶν, παρατηρεῖται μία διαρκὲς τάσις ἐκτροπῆς τοῦ ἐπαγγελματικοῦ ἀγῶνος εἰς πολιτικὸν τοιοῦτον. Διατυποῦνται αἰτήματα ὥριμα καὶ πραγματοποιήσιμα μετὰ ἀώρων καὶ ἀπραγματοποιήτων, ἢ δυσπραγματοποιήτων, κηρύσσονται ἀπεργίαι εἰς ἐποχὴν χαλαρώσεως ἢ ἐλαττώσεως τῆς ἐργασίας καὶ τῆς παραγωγῆς καὶ καταβάλλεται διαρκὲς προσπάθεια ἐπεκτάσεως τῶν συγκρούσεων ἀπὸ τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἄλλην ἐπιχείρησιν, μετατροπῆς δηλαδὴ μιᾶς εἰδικῆς ἀπεργίας εἰς γενικὴν τοιαύτην.

»Αἱ τάσεις αὗται αἱ χαρακτηρίζουσιν τὸν ἐργατικὸν ἐπαγγελματικὸν ἀγῶνα εἰς τὸν τόπον μας εἶναι κατάδηλοι καὶ εἰς τὴν σημερινὴν ἐργατικὴν κρίσιν».

Σε δύο ἀγορεύσεις του στη Βουλὴ στις 20 καὶ 22.11.1924 ὁ Α. Παπαναστασίου προσπαθεῖ νὰ καταδείξει ὅτι δὲν ὑπάρχει κομμουνιστικὸς κίνδυνος στὴν Ἑλλάδα, καὶ ὅτι ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη ἀποτελεῖ τὸν μόνον τρόπο ἀποτροπῆς τοῦ κομμουνιστικοῦ κινδύνου. Λέει ἐκεῖ μεταξύ ἄλλων ὁ Α. Παπαναστασίου:

«Γνωρίζετε ποῖαν σημασίαν ὁ κ. ὑπουργὸς ἀποδίδει εἰς τὸν μπολσεβικικὸν κίνδυνον. Ὑπάρχει, κύριοι πληρεξούσιοι, αὐτὸς ὁ κίνδυνος εἰς τὴν Ἑλλάδα; Ὑστερα ἀπὸ τὸ πείραμα ποῦ ἐγίνεν εἰς τὴν Ρωσσίαν θὰ ἦτο παραφροσύνη δι' οἷονδῆποτε Κράτος Εὐρωπαϊκὸν νὰ ἀνατρέψῃ τὸ ὑφιστάμενον κοινωνικὸν καθεστῶς κατὰ τὸ σύστημα τὸ μπολσεβικικόν. Θὰ ἦτο παραφροσύνη, διότι τὸ μέγα πείραμα ἀπέδειξεν ὅτι, ὅσον καὶ ἂν ἦσαν ὑψηλὰ τὰ ἰδανικὰ τὰ ὑποῖα ὤθησαν εἰς αὐτό, ὅσον καὶ ἂν τοῦτο προεκλήθῃ ἀπὸ τὴν ἐφесιν καλυτερεύσεως τῶν συνθηκῶν τοῦ βίου, αἱ τόσον βίαιαι καὶ ἀπότομοι, ἄωροι καὶ ριζικαὶ ἀνατροπαί, ἀντὶ νὰ καλυτερεύσουν τὰς συνθήκας τοῦ βίου τὰς χειροτερεύουν. Καταστρέφουν ἀξίας, σταματοῦν τὴν πρόοδον καὶ χειροτερεύουν καὶ αὐτὴν τὴν θέσιν τοῦ ἐργάτου. Ἄν αὐτὸ εἶναι ἀκριβὲς διὰ τὰ Κράτη, τὰ μεγάλα, τὰ βιομηχανικά, φαντασθῆτε πόσον ἡ σκέψις ἐγκαθιδρύσεως τοῦ μπολσεβικισμοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα εἶναι ἐγκληματικὴ καὶ ποῖαν παραφροσύνην θὰ ἀπετέλει ἡ ἀνατροπὴ τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν μπολσεβικικὸν τρόπον.

»Ἄλλ' αἱ ἀνατροπαὶ τῶν κοινωνικῶν καθεστώτων δὲν προέρχονται ἀπὸ τὰς σκέψεις ἢ τὰς διαθέσεις ἀτόμων, εἶναι ἀποτέλεσμα ἰδιαιτέρων κοινωνικῶν συνθηκῶν. Ἄν ἀνετράπη τὸ κοινωνικὸν καθεστῶς εἰς τὴν Ρωσσίαν, τοῦτο ἐγινε, διότι οἱ ἀγρόται ἦσαν ἀκτῆμονες, σχεδὸν δουλοπάροικοι, καὶ ἡ ταχθεῖα ἀνάπτυξις τῆς βιομηχανίας εἶχε συγκεντρώσει μέγαν ἀριθμὸν ἀμαθῶν ἐργατῶν εἰς τὰς πόλεις, καὶ διότι ἐπέζεε τὸν Ρωσικὸν λαὸν μία ἀφόρητος πολιτικὴ τυραννία, ἡ ὁποία εἶχε συντελέσει νὰ συμπυκνωθῇ ἡ λαϊκὴ ἀγανάκτησις, καὶ ὁ πόλεμος ἔδωκεν εὐκαιρίαν εἰς τὴν ἐκρηξίν αὐτῆς τῆς ἀγανακτήσεως τῆς μεγάλης. Εἰς τὴν Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχουν αὐταὶ αἱ συνθήκαι. Ὁ ἀγρό-

της, κατὰ μεγίστην πλειοψηφίαν. εἶναι ἰδιοκτητῆς. Ἄν βαδίσωμεν, καὶ πιστεύω ὅτι θὰ βαδίσωμεν εἰς τὴν πλήρη ἐφαρμογὴν τῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς, δὲ θὰ περάσῃ πολὺς καιρὸς καὶ δὲν θὰ ὑπάρχῃ μεγάλη ἰδιοκτησία εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ βιομηχανία ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος δυστυχῶς δὲν εἶναι ἐπαρκῶς προηγμένη. Ἐδῶ ἐξ ἄλλου ἔχομεν φιλελεύθερον πολίτευμα, τὸ ὁποῖον δίδει διέξοδον εἰς τὴν δυσφορίαν τὴν λαϊκὴν, ἐμποδίζει νὰ συμπτυκνωθῇ ἡ λαϊκὴ ἀγανάκτησις ἀπὸ τὰς κοινωνικὰς ἀνισότητας καὶ ἀνωμαλίας καὶ νὰ προκαλέσῃ κοινωνικὰς ἐκρήξεις. Ὑπάρχει καὶ ὁ χαρακτήρ ὁ Ἑλληνικὸς, ὁ ὁποῖος δὲν ἔμπορεῖ εὐκόλῃ νὰ παρασυρθῇ ἀπὸ μεταφυσικὰς θεωρίας· θέλει καὶ ἐπιδιώκει σκόπους πραγματοποιησίμους.

»Δι' αὐτοὺς τοὺς λόγους νομίζω ὅτι μπολσεβικικὸς κίνδυνος δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἂν εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπῃ ἐκυριάρχει καὶ ἐξηπλοῦτο ὁ μπολσεβικισμός, εἰς τὴν Ἑλλάδα μὲ μεγίστην δυσκολίαν ἦθελεν ἐπικρατήσῃ. Ὑπῆρξεν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν καὶ ἐδῶ εἶχομεν κάπως ζωηράν μπολσεβικικὴν κίνησιν. Τοῦτο ἀμέσως μετὰ τὴν μεγάλην Ρωσσίαν Ἐπανάστασιν. Τότε εἰς ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπῃ ἐνεπλήσθησαν ἀπὸ ἐνθουσιασμόν, ὅπως γνωρίζετε, αἱ ἐργατικαὶ μᾶζαι. Ἐπίστευσαν ὅτι ἔφθασεν ἡ ὥρα τῆς καταρρέουσας τοῦ ἀστικοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος καὶ ἤρχισαν νὰ τρέπωνται πρὸς τὴν πολιτικὴν τῶν ἄκρων, τὴν πολιτικὴν τὴν μπολσεβικικὴν, ἤρχισαν νὰ ἀποβλέπουν εἰς τὴν Μόσχαν. Αὐτὸ ἐγίνε καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Εἶχομεν καὶ ἐδῶ κάπως ζωηράν μπολσεβικικὴν κίνησιν κατὰ τὸ 1919 καὶ κατὰ τὸ 1920 ἀκόμη. Ἀλλά, ὅταν ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐγνώσθῃ ἡ ἐξέλιξις τοῦ μπολσεβικισμοῦ εἰς τὴν Ρωσσίαν, ὅταν διερωτήσθῃ αἱ ἐργατικαὶ μᾶζαι, ἤρχισε τὸ ρεῦμα νὰ στρέφεται πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἀπὸ τοῦ 1920, ἡμπορῶ νὰ εἶπω, εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπῃ ἔχομεν μίαν κίνησιν πρὸς τὰ δεξιὰ.

»Εἰς τὴν Ἑλλάδα γίνεται μεγάλη χρῆσις τῆς λέξεως ἡμολσεβικισμός. Ἄλλ' ἡ ἀκριβὴς ἔρευνα ἀποδεικνύει ὅτι ὀπίσω ἀπὸ αὐτὴν τὴν θεωρουμένην μεγάλην μπολσεβικικὴν κίνησιν δὲν ὑπάρχει πραγματικὸς μπολσεβικισμός. δὲν ὑπάρχει δηλαδὴ ἐνσυνείδητος ἐπιδίωξις κατακρημνίσεως τοῦ ἀστικοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος καὶ ἐγκαθιδρύσεως τοῦ σοβιετικοῦ. Ὑπάρχουν αἱ δυσarrεσκαιαὶ κατὰ τοῦ Κράτους, ὑπάρχει ἡ ἀπέχθεια κατὰ τοῦ πολέμου, ὑπάρχει ἡ δυστυχία, καὶ ὅλα αὐτὰ ὥθουν ὠρισμένας τάξεις ἀνθρώπων εἰς τὴν ἄρνησιν τῶν πρὸς τὸ Κράτος ὑποχρεώσεων, εἴτε φορολογικῶν εἴτε στρατιωτικῶν. Αὐτὸς εἶναι ὁ μπολσεβικισμός, ὁ ὁποῖος ἔχει περισσοτέρους ὁπαδοὺς ἀπὸ τὸν πραγματικὸν μπολσεβικισμόν, διότι ὑπάρχει καὶ πραγματικὸς μπολσεβικισμός, ὁ ὁποῖος ἔχει ὁπαδοὺς κινουμένους εἴτε ἀπὸ ἰδεολογίαν, ἐργάτας ἀμαθεῖς ἢ πλανωμένους, εἴτε καὶ ὑποκινουμένους ἀπὸ ξένην προπαγάνδαν. Καὶ λέγων τοῦτο δὲν ἐννοῶ νὰ θίξω βεβαίως τὰς ἐξωτερικὰς σχέσεις τῆς Ἑλλάδος, καθ' ὅσον ἀπὸ ἐμὲ ἐξαρτᾶται τοῦτο, διότι εἶναι πασίγνωστον ὅτι ἡ Σοβιετικὴ Ρωσσία ἐπιδιώκει εἰς ὅλα τὰ Κράτη τοῦ κόσμου τὴν ἐξάπλωσιν

τῆς σοβιετικῆς ὀργανώσεως, καὶ τὴν ἐπιδιώκει διὰ δύο σκοποὺς σοβαρωτά-
τους, ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς διατήρησιν τοῦ μπολσεβικισμοῦ εἰς τὴν Ρωσσίαν διὰ
τῆς ἐξαπλώσεώς του εἰς τὸν κόσμον, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅπως, ἕως ὅτου ἐπικρα-
τήσῃ γενικῶς ὁ μπολσεβικισμός, ἔχῃ μίαν μεγάλην πολιτικὴν δύναμιν εἰς τὰ
ἄλλα Κράτη. Σήμερον ἡ Σοβιετικὴ Ρωσσία εἶναι τὸ μόνον Κράτος τὸ ὁποῖον
ἐκτὸς τῶν ἀντιπροσώπων αὐτοῦ τῶν ἐπισήμων, ἐκτὸς τῆς ἰδικῆς του δυνά-
μεως, τὴν ὁποίαν ἡμπορεῖ νὰ ἔχῃ, ἀσκεῖ καὶ μίαν μεγάλην ἐπιρροὴν εἰς τὰ
διάφορα Κράτη τοῦ κόσμου, στηριζομένην εἰς τὰς ὀργανώσεις τὰς μπολσεβι-
κικὰς, τὰς ὁποίας καὶ δι' αὐτὸ ἐνισχύει.

»Ἀνεξαρτήτως ὅμως τοῦ λόγου ἕνεκα τοῦ ὁποίου ὑπάρχει μπολσεβικικὴ
κίνησις εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἶμαι σύμφωνος ὅτι πρέπει νὰ περιορισθῇ. Ὁ τρό-
πος ὅμως τοῦ περιορισμοῦ αὐτοῦ δὲν ἡμπορεῖ νὰ συνίσταται παρὰ εἰς τὴν
ἐμπέδωσιν τῆς Δικαιοσύνης εἰς τὸν Τόπον, εἰς μίαν πολιτικὴν συνεπῆ συ-
στηματικῆς ἐξυγιάνσεως τῶν ἐργατικῶν τάξεων, ὥστε ἡ παραγωγή νὰ μὴ
καταστρέφεται καὶ ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων
διαρκῶς νὰ περιορίζεται. Αὕτη ἡ ἐξασθένισις τῆς μπολσεβικικῆς κινήσεως
δύναται ἀκόμη νὰ ἐπέλθῃ διὰ τῆς διαφωτίσεως τῶν ἐργατικῶν μαζῶν. Σὰς
φέρω παράδειγμα τὴν Γερμανίαν. Καὶ τοῦτο διότι αὕτη εἶναι βιομηχανικὸν
Κράτος, σχετικῶς δὲ μὲ τὸν πληθυσμὸν ἴσως ἔχει τὴν πολυαριθμοτέραν καὶ
καλύτερον ὀργανωμένην τάξιν, καὶ διότι ἡ Γερμανία ὑπέστη ἐκ τοῦ πολέμου
μεγάλην καταστροφὴν καὶ ὥς ἐκ τούτου ἠπειλεῖτο περισσότερον ἀπὸ κάθε
ἄλλο Εὐρωπαϊκὸν Κράτος ἀπὸ τὸν μπολσεβικικὸν κίνδυνον καὶ κατῳρω-
σε... νὰ παρακωλύσῃ τὸν μπολσεβικικὸν κίνδυνον διὰ τῆς διαφωτίσεως τῶν
ἐργατικῶν τάξεων. Καὶ τὴν διαφώτισιν αὐτὴν δὲν ἔκαμαν αἱ συντηρητικαὶ
τάξεις, ἀλλὰ τὸ Σοσιαλιστικὸν Κόμμα τῆς Γερμανίας, τὸ ὁποῖον ἔδειξεν εἰς
τοὺς ἐργάτας πόσον ἐπικίνδυνος εἶναι ὁ μπολσεβικικὸς δρόμος. Χάρης λοιπὸν
εἰς τὴν διαφώτισιν τοῦ ἐργατικοῦ κόσμου κατῳρωσεν ἡ Γερμανία καλύτε-
ρον ἀπὸ κάθε ἄλλο Κράτος, τὸ ὁποῖον ἠπειλήθη σοβαρῶς ἀπὸ τὸν μπολσεβι-
κισμόν, νὰ ἀποφύγῃ τὸν κίνδυνον τῆς ἐξαπλώσεώς του.

»Τὸ παράδειγμα αὐτὸ ἀποδεικνύει ποῖον εἶναι τὸ ἰδικόν μας καθῆκον. Τὸ
ἰδικόν μας καθῆκον εἶναι πρῶτον διὰ μιᾶς σταθερᾶς πολιτικῆς νὰ ἐξυψώσω-
μεν τὰς ἐργατικὰς τάξεις συστηματικῶς καὶ συνεχῶς καὶ ἔπειτα νὰ διαφωτί-
σωμεν αὐτὰς ποῖον εἶναι τὸ πραγματικόν των συμφέρον».

Σε μια αντιδικία με τον Ιωάννη Πασαλίδη στη Βουλὴ στις 16.12.1924
ο Παπαναστασίου διατυπώνει ἄλλη μία φορὰ τις ἀπόψεις του γιὰ το δημο-
κρατικὸ πολίτευμα καὶ το κοινωνικὸ κίνημα, χαρακτηρίζοντας τὴν ἀβασί-
λευτη δημοκρατία, τῆς ὁποίας ἦταν ὁ θεμελιωτής, ὡς «λαϊκὴν δημοκρατίαν». Σε ἄρθρο του πάλι στὴν εφημερίδα *Δημοκρατία* στις 7.6.1925, καθὼς καὶ σε
λόγο του στὴν ἐπέτειο τοῦ *Δημοκρατικοῦ Μανιφέστου* στις 12.2.1926 ὁ Α.

Παπαναστασίου επανέρχεται πάλι στο θέμα του κομμουνιστικού κινδύνου για την Ελλάδα, και στον τρόπο της αντιμετώπισής του με κοινωνικές μεταρρυθμίσεις:

«Μόνον εάν μία αντιδραστική πολιτική και από απόψεως πολιτειακής και από απόψεως κοινωνικής επεκράτει, θά υπήρχε κίνδυνος να εύρουν οί ὀλίγοι κομμουνισταί συμμαχούς μεταξύ τῶν συντηρητικῶν τάξεων και να ἐπιχειρήσουν ἀνατροπήν τοῦ καθεστώτος. Ἀλλά και δι' αὐτό εἴμεθα ἀντίθετοι ὅλων αὐτῶν τῶν ἀντιδραστικῶν τάσεων. Τό ὅτι δὲ αἱ ἀστικάι τάξεις δὲν εἶναι εἰς καμμίαν παρακμὴν ἀποδεικνύει τὸ γεγονός ὅτι ὥπως ἓνα νεοπαγὲς κόμμα ἔτσι και οἱ βασιλόφρονες τώρα εἰς τὰς ἀστικάς τάξεις στρέφονται πρὸς εὐκόλον ἐπικράτησιν των. Αἱ προσπάθειαι των δὲν ὑπάρχει κανεὶς κίνδυνος νὰ εὐδοκίμησουν, διότι, παρ' ὅλην τὴν ἐπίσεισιν τῶν ἀνυπάρχων κομμουνιστικῶν κινδύνων, ἡ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ λαοῦ βλέπει καθαρά ὅτι μόνον ἡ Δημοκρατία, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἡθικοῦ ἐξαγνισμού ποῦ ἐπροκάλεσε, εἶναι ἱκανὴ νὰ τοῦ ἀσφαλίσῃ ἐσωτερικὴν γαλήνην.

»Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ εὐρύτερα ἰδέα τῆς Δημοκρατίας δὲν ἐπραγματοποιήθη ἀκόμη. Ὅχι μόνον διότι δὲν καθιερώθησαν ὅλοι οἱ θεμελιώδεις δημοκρατικοὶ θεσμοί, ἀλλὰ και διότι δὲν διεπαιδαγωγήσαμεν ὅλοι τὴν ψυχὴν μας δημοκρατικῶς. Ἀπόδειξις ἐπὶ παραδείγματι ἡ συκοφαντικὴ ἐκστρατεία κατὰ τῆς Δημοκρατικῆς Ἐνώσεως ὡς ὑπονομευούσης τὸ κοινωνικὸν καθεστὼς και τὴν θρησκείαν κλπ. και ἡ ἐξέγερσις τῶν ἐξωκοινοβουλευτικῶν κατὰ τοῦ μόνου δικαίου ἐκλογικοῦ συστήματος. Ἀλλὰ διὰ τὴν δημοκρατικὴν καλλιέργειαν τῶν ψυχῶν θά χρειασθῇ και καιρὸς και διαρκὲς προσπάθεια...».

«Ἄλλ' εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑπάρχει καμμία ἀπειλὴ κομμουνισμού;

»Και ἄλλοτε εἶπον ὅτι ἡ Ἑλλάς, ἂν ποτὲ ἐπικρατήσῃ ὁ κομμουνισμὸς εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην, θά ἦτο τὸ τελευταῖον κράτος τὸ ὁποῖον θ' ἀποδεχθῇ τὸν κομμουνισμόν. Καὶ τοῦτο ὄχι μόνον διότι ἡ κοινωνικὴ του σύνθεσις, δηλαδή ἡ ἐπικράτησις εἰς τὸν τόπον μας τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, τῶν μικρῶν γεωργικῶν ἐπιχειρήσεων και τῆς μικρᾶς ἰδιοκτησίας, και ὁ περιορισμὸς ὁ σχετικὸς τῆς μεγάλης βιομηχανίας ἀντίκεινται εἰς τὴν ἐπικράτησιν τοῦ κομμουνισμού, ἀλλὰ και διότι ἡ ψυχικὴ κατάστασις τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ δὲν εἶναι πρόσφορος διὰ τὴν κομμουνιστικὴν προπαγάνδαν. Ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες ὡς σύνολον θέλομεν καθαρὸς και ἐγγὺς εὐρισκομένους σκοποῦς. Δὲν ἔχομεν καμμίαν μεταφυσικὴν διάθεσιν και τάσιν νὰ ἐργαζώμεθα συστηματικὰ διὰ τὴν ἐπιδιώξιν σκοπῶν ἀπωτάτων.

»Ὑπάρχει βέβαια, δύναται νὰ ὑπάρξῃ, κίνδυνος κομμουνισμού, ὅταν, ὑπὸ τὴν πρόφασιν τοῦ διωγμοῦ τοῦ κομμουνισμού, καταδιώκεται ὁλόκληρος ἡ ἐργατικὴ τάξις, συκοφαντεῖται και καταδιώκεται κάθε ἄνθρωπος ὁ ὑποῖος ὑπο-

στηρίζει ότι το κράτος πρέπει συστηματικῶς νὰ ἐργάζεται διὰ τὴν ἐξυψώσιν τῶν ἐργαζομένων τάξεων.

»Εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ κίνδυνος κομμουνισμοῦ ὅταν καταλύονται αἱ ἐλευθερίαι τῶν πολιτῶν καὶ ἀναγκαστικῶς κάθε στοιχεῖον δυσχερεστημένον, ἐπαναστατικόν, κάθε στοιχεῖον φιλελεύθερον, τρέπεται εἰς τὰς ἄκρας λύσεις τὰς ἐντελῶς ἀνατρεπτικὰς.

»Ἐξ ἄλλου ὁ μόνος τρόπος ἀποσοβήσεως ἀμέσου καὶ βιαίας ἀνατροπῆς τοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος εἶναι ἡ ἱκανοποίησις τῶν δικαίων τῶν ἐργατικῶν τάξεων. Καὶ ὅταν λέγω ἐργατικῶν τάξεων, ἐννοῶ ὄχι μόνον τοὺς βιομηχανικοὺς ἐργάτας, ἀλλ' ὅλους τοὺς ἐκ τῆς ἐργασίας των ἀποζῶντας ἀνθρώπους, εἴτε γεωργούς, εἴτε βιοτέχνες ἢ ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων, διανοουμένους ἐν γένει ὑπαλλήλους κλπ. Ἡ ἀνακούφισις, ἡ ἐξυψώσις αὐτῶν τῶν τάξεων, ὄχι μόνον ἐμποδίζει βιαίας ἀνατροπᾶς. ἀλλ' αὐτόχρημα ἀποτελεῖ τὸν πολιτισμόν.

»Ὅ,τι ἀκόμη ἡμπορεῖ νὰ ἐμποδίσῃ βιαίας ἀνατροπᾶς εἶναι ἡ ἀκώλυτος λειτουργία τῶν φιλελευθέρων θεσμῶν, οἱ ὅποιοι ἐπιτρέπουν νὰ ἔρχωνται εἰς τὸ φῶς τῆς ἡμέρας ὅλαι αἱ ἰδέαι καὶ νὰ ἀγωνίζωνται ἀγῶνα φανερόν ὁ ὅποιος συντελεῖ νὰ διαφωτίζεται ὁ λαός, νὰ γίνεται ἀντιληπτὸν ἂν συμφέρει ἢ ὄχι γενικῶς ἡ ἀποδοχὴ ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς ριζοσπαστικῆς ἰδέας, καὶ νὰ ἐκτιμᾶται ἡ ἑκτασις καὶ ἡπραγματικὴ δύναμις τῆς, ὥστε νὰ ἀντιμετωπίζεται αὕτη καταλλήλως...».

Στις 16.2.1928, ἐξηγώντας σε ἀγόρευσίν του στὴ Βουλὴ τοὺς λόγους τῆς ἀποχώρησός του ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν, βρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκθέσῃ, ἄλλη μιὰ φορὰ, τὰς ἀπόψεις του γιὰ τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα καὶ τὰς ἀντιλήψεις του γιὰ τὸ σοσιαλισμὸ, θέλοντας νὰ καταδείξῃ καὶ τὴ συνέπειάν του σε ὁρισμένες ἀρχές:

«...Ἀπὸ τοῦ 1908, ἀφ' ἧς ἀνείχθην εἰς τὴν πολιτικὴν, ὑπεστήριξα ὅτι εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπεβάλλετο πολιτικὴ συστηματικῆς καὶ βαθμιαίας ἐξυψώσεως τῶν ἐργαζομένων τάξεων, ὅταν δὲ ἐγένεν ὁ Σοβιετισμὸς ἐπολέμησα τὴν ἄμεσον καὶ βιαίαν ἀνατροπὴν, ἀλλ' ὁ κ. ὑπουργὸς τῆς Συγκοινωνίας ἐβγαλε τὸ συμπέρασμα ὅτι ὅστις θέλει τὴν βαθμιαίαν μεταβολὴν τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν εἶναι πρόδρομος τοῦ Κομμουνισμοῦ.

»Ὑπάρχει ὁμοῦς κανεὶς νὰ φαντάζεται ὅτι αἱ συνθήκαι αὗται θὰ μείνουν κητηλωμέναι καὶ δὲν θὰ ὑποστοῦν ἐξέλιξιν; Ὑπάρχει δίκαιος ἄνθρωπος ὅστις νὰ φαντάζεται ὅτι τὸ σημερινὸν κοινωνικὸν καθεστῶς δὲν περιέχει ἀντιθέσεις καὶ ἀδικίας; Καὶ ὑπάρχει εὐσυνείδητος ἄνθρωπος ὅστις νὰ μὴ συναισθάνεται τὸ καθῆκον αὐτοῦ, ὥστε νὰ προσπαθῇ νὰ ἄρῃ τὰς ἀδικίας αὐτάς; Ποῦ θὰ φθάσῃ ἡ ἀνθρωπότης συστηματικῶς ἐργαζόμενη διὰ νὰ ἄρῃ τὰς ἀδικίας ταύτας δὲν γνωρίζομεν, ἀλλ' ἀσφαλῶς κάθε φιλοδίκαιος ἄνθρωπος πρέ-

πει νὰ ἀποβλέπη εἰς καταστάσεις περιοριζούσας κατὰ τὸ μέγιστον δυνατὸν ὄριον τὰς ἀδικίας καὶ τὰς ἀντιθέσεις. Καὶ ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος δὲν αἰσθάνεται αὐτὴν τὴν ὑποχρέωσιν καὶ αὐτὸ τὸ καθῆκον εἶναι κακὸς πολιτικός...».

Μιλώντας στις 3.4.1929 ὁ Α. Παπαναστασίου στη Βουλὴ, στὴ συζήτησι για το Ἰδιώνυμο, λέει μεταξύ ἄλλων τα εξῆς:

«Ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν δικαίωμα νὰ διαμαρτύρωνται κατὰ τοῦ ὑπὸ συζήτησιν νομοσχεδίου εἶναι τὰ μέλη τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος· καὶ ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἔχουν περισσοτέρους λόγους νὰ εἶναι δυσηρεστημένοι διὰ τὴν δρᾶσιν τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος εἶναι οἱ ἀνήκοντες εἰς κόμματα, ὅπως εἶμαι καὶ ἐγώ, τὰ ὁποῖα νομίζουν, ὅτι παρουσιάζει ἀτελείας μεγάλας τὸ κοινωνικὸν καθεστῶς καὶ ὅτι πρέπει βαθμιαίως νὰ χωρήσωμεν εἰς ἄρσιν τῶν ἀδυναμιῶν, τῶν ἀντιφάσεων, τῶν ἀτελειῶν τοῦ σημερινοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος. Καὶ δὲν ἔχουν οὐδὲν δικαίωμα νὰ διαμαρτύρωνται οἱ ὁπαδοὶ τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος ἐναντίον τοῦ ὑπὸ συζήτησιν νομοσχεδίου, διότι ἡ τακτικὴ τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, ἡ ἀρχὴ τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος εἶναι ἡ κατάλυσις τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς, τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψεως καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς συζητήσεως. Πολὺ ἐπιτυχῶς ἓνας ἀρχηγὸς Κράτους ἐφαρμόζοντος τὰς αὐτὰς μεθόδους τὰς ὁποίας ἐφαρμόζει τὸ Σοβιετικὸν καθεστῶς, ἀπῆντησεν εἰς ἓνα κομμουνιστὴν βουλευτὴν διαμαρτυρόμενον, διότι εἰς τὴν χώραν τὴν ὁποίαν ἐξεπροσώπει δὲν ὑπῆρχεν ἐλευθερία Τύπου καὶ δὲν ἐκυκλοφόρουν παρὰ μόνον κυβερνητικαὶ ἐφημερίδες: “ἀκριβῶς ὅπως εἰς τὴν Ρωσίαν”.

» Ἀλλὰ δὲν ἔχουν δικαίωμα νὰ ἐξεγείρωνται κατὰ τοῦ νομοσχεδίου οἱ ὁπαδοὶ τοῦ κόμματος τοῦ κομμουνιστικοῦ ὅχι μόνον, ὅπως εἶπον, διότι αὐτοὶ ἀποβλέπουν πρὸς ἐφαρμογὴν τῶν ἀρχῶν των εἰς τὴν καταπάτησιν τῆς ἐλευθερίας τοῦ Τύπου καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς συζητήσεως, ἀλλὰ καὶ διότι διὰ τῆς τακτικῆς αὐτῶν συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ παρεξηγηθῇ, νὰ δυσφημισθῇ οἰαδήποτε κίνησις ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν καλλιτέρευσιν τῶν ὄρων τῶν κοινωνικῶν, καὶ διότι ἀκόμη συνετέλεσαν, διὰ τῆς τακτικῆς των αὐτῆς, ὅπως διχασθοῦν, ὅπως διασπασθοῦν αἱ ἐργατικαὶ δυνάμεις. Καὶ εἶναι εὐνόητον πόσον ζημιοῦνται τὰ κόμματα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα, ὅπως εἶπον, ἔχουν τὴν γνώμην, ὅτι ὑπάρχουν ἀτέλειαι, ὑπάρχουν ἀντινομίαι, ὑπάρχουν ἀντιφάσεις εἰς τὸ κοινωνικὸν καθεστῶς τὸ σημερινόν, αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ ἀρθοῦν, καὶ τὰ ὁποῖα πρεσβεύουν ὅτι εἶναι ἀνάγκη, οἱ ἄνθρωποι νὰ βαδίσουν πρὸς μίαν κοινωνίαν πρὸς ἓνα καθεστῶς πραγματικῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Ὅχι μόνον διότι ἡ βάσις αὐτῶν δυσφημίζεται, ἀλλὰ καὶ διότι ἐξασθενεῖ ἡ κοινωνικὴ βάσις ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζουν τὴν δρᾶσιν των τὰ κόμματα αὐτὰ καὶ ἐξασθενεῖ ἐκ τῆς διαιρέσεως ἡ ἀγροτικὴ καὶ ἡ ἐργατικὴ τάξις.

» Ἀλλὰ ὅσον καὶ ἂν ἐκ τῆς δράσεως αὐτῶν καὶ ἐκ τῶν ἀρχῶν αὐτῶν ἀξίζουσιν συμπεριφορὰν αὐστηράν οἱ ὁπαδοὶ τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, ὅσον

καὶ ἐὰν ἐγὼ ἀνήκω εἰς ἓνα κόμμα τὸ ὁποῖον ἔχει πρόγραμμα συχνῶν, συστηματικῶν κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων πρὸς ἐξυψώσιν τῶν ἐργαζομένων τάξεων, ἐν τούτοις δὲν συμφωνῶ μὲ τὸ ὑπὸ συζήτησιν νομοσχέδιον.

»Εὐρισκόμεθα εἰς ἓνα καθεστῶς δημοκρατικόν. Ἡ ἀρχὴ τῆς Δημοκρατίας εἶναι ὅτι πρέπει νὰ παρέχωνται ὅλα τὰ μέσα καὶ κάθε ἐλευθερία πρὸς διαφώτισιν τοῦ λαοῦ, πρέπει νὰ παρέχεται ἐλευθερία εἰς τὴν κριτικὴν τῆς καταστάσεως τῆς κοινωνικῆς, τῆς καταστάσεως τῆς πολιτικῆς καὶ ὅτι εἰς τὸ τέλος πρέπει νὰ ἀσφαλίζεται ἐκάστοτε ἡ ἐπικράτησις τῆς θελήσεως τῆς πλειοψηφίας. Αὐταὶ εἶναι αἱ δύο θεμελιώδεις ἀρχαί...

»...Τὸ κομμουνιστικὸν κίνημα εἰς τὴν Ἑλλάδα δὲν ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα ἐγκυρίων κοινωνικῶν συνθηκῶν, ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα μιμήσεως, ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιδράσεως τὴν ὁποίαν ἡσκησεν εἰς ὅλον τὸν κόσμον ἡ μεγάλη Ρωσικὴ ἐπανάστασις, ὑπῆρξεν ἀκόμη ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιδράσεως ξένης ἀμέσου προπαγάνδας. Ἀλλὰ παρ' ὅλα ταῦτα, δὲν δύναμαι νὰ συμφωνήσω μὲ τὴν γνώμην τῆς Κυβερνήσεως, ὅτι πρέπει, διότι αὐταὶ εἶναι αἱ ἀρχαὶ τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, διότι οὕτως ἀνεπτύχθη καὶ ἐδημιουργήθη τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅτι πρέπει ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως, τὸ καύχημα τῆς Δημοκρατίας, νὰ τὸ καταλύσωμεν.

»Ι. Ράλλης: Καύχημα εἶπατε; Ἦθελα νὰ μάθω τοῦτο, ἐὰν θεωρῇτε, ὅτι βάσις ἐνὸς πολιτεύματος δύναται νὰ εἶναι ἀρχὴ σεβασμοῦ πρὸς ἰδέας, τεινούσας εἰς τὴν ἀνατροπὴν αὐτοῦ τοῦτο τοῦ πολιτεύματος.

»Α. Παπαναστασίου: Αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν πρόδοον καὶ τὸ καύχημα τῆς Δημοκρατίας.

»Ι. Ράλλης: Δι' ἐμὲ πάσχετε ἀπὸ Δημοκρατιομανίαν.

»Α. Παπαναστασίου: Ἡ Δημοκρατία, κ. συνάδελφε, ὅταν εἶναι ἐμποτισμένη μὲ δημοκρατικὰς ἀρχάς, ἀναγνωρίζει, ὅτι τὰ καθεστῶτα δὲν κατασκευάζονται ἀπὸ τὸν Θεόν, ἀλλὰ εἶναι κατασκευασμένα ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ εἶναι ἀτελῆ... Δὲν νομίζω ὅμως, ἐπειδὴ αὐταὶ ἦσαν αἱ ἀρχαὶ τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, ἐπειδὴ τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ γέννησις τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅτι πρέπει νὰ καταλύσωμεν ἡμεῖς τὰς θεμελιώδεις ἀρχάς τῆς Δημοκρατίας καὶ νὰ ἔλθωμεν νὰ ἀντιγράψωμεν τὸ κομμουνιστικὸν καθεστῶς.

»Τὸ κομμουνιστικὸν καθεστῶς, ἐὰν δὲν θέλῃ τὴν ἐλευθέραν κριτικὴν καὶ τὴν ἐλευθέραν συζήτησιν, εἶναι διότι ἔχει τὴν συναίσθησιν, ὅτι τὸ σοβιετικὸν καθεστῶς δὲν ἐγκρίνεται ἀπὸ τὴν μεγάλην πλειοψηφίαν τῶν πολιτῶν τῆς Ρωσσίας. Ἡ Δημοκρατία ὅμως ὅχι μόνον δὲν ἔχει τοιαύτην συναίσθησιν, ἀλλ' ἔχει τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἡ μεγάλη πλειοψηφία, ἡ παμπληθὴς τοῦ λαοῦ εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὰς ἀρχάς τῆς βίας. Ἡ Δημοκρατία δὲν φοβεῖται οὐδεμίαν κοινωνικὴν μεταβολήν, ἐφ' ὅσον αὕτη θὰ ἐγένετο μὲ τὴν ἐγκρισιν τῆς πλειοψηφίας τοῦ λαοῦ δι' αὐτὸν τὸν λόγον, λέγω, δὲν δύναμαι νὰ συμφωνή-

σω μετά τῆς Κυβερνήσεως. Ἡμπορεῖ νὰ προπαγανδίζουσιν οἱ κομμουνισταὶ ὑπὲρ τῶν ἀρχῶν αὐτῶν, αἱ ἀρχαὶ αἱ ἀντίθετοι εἶναι αἱ περισσότερον προσαρμολόμεναι πρὸς τὰς κοινωνικὰς συνθήκας καὶ δι' αὐτὸ ἡ νίκη ὑπὲρ αὐτῶν εἶναι ἐξησφαλισμένη. Ἐὰν αἱ κοινωνικαὶ συνθήκαι δὲν ᾔσαν ὑπὲρ αὐτῶν, οἷα-δήποτε μέτρα βίας δὲν θὰ ἔσωζον τὸ κοινωνικὸν καθεστῶς...

»...Ἐγὼ φοβοῦμαι ὅτι αὐτὰ τὰ μέτρα ἀντὶ νὰ συντελέσουν εἰς τὴν καταστολὴν τῆς κινήσεως τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, θὰ ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐνδυνάμωσιν τῆς κομμουνιστικῆς κινήσεως εἰς τὴν Ἑλλάδα. Δὲν πρέπει νὰ λησμονῇτε, ὅτι ἡ μεγαλύτερα κατάρρευσις τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπῆλθεν, ὅταν εἰσῆλθον εἰς τὴν αἴθουσαν αὐτὴν 10 ἀντιπρόσωποι τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος. Εἰς τὸ 1/3 περιορίσθησαν αἱ ψῆφοι τῶν ὁπαδῶν τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, μετὰ τὴν θριαμβευτικὴν εἰσοδὸν τῶν 10 ἀντιπροσώπων του. Τί ἀποδεικνύει αὐτό; Ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ ἐλευθέρα συζήτησις ἀφοπλίζει καὶ ἐξαφανίζει μίαν κίνησιν, ἡ ὁποία δὲν ἔχει κοινωνικὴν βάσιν εἰς τὸν τόπον. Μεγαλύτεραν ἀποτελεσματικότητα, κατὰ τὴν ἱδικήν μου ἀντίληψιν, ἔχει ἡ ἐλευθέρα συζήτησις μετὰ τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν, ἡ ἐλευθέρα κριτικὴ παρὰ οἰονδήποτε κατασταλτικὸν μέτρον. Φοβοῦμαι ὅτι ἐν ᾗ περιπτώσει ἤθελε ψηφισθῇ αὐτὸς ὁ νόμος, ὅχι μόνον ἤθελε δημιουργήσῃ πολλοὺς μάρτυρας τῆς κομμουνιστικῆς ιδεολογίας εἰς τὸν τόπον αὐτόν, ἀλλ' ἤθελε μεταβάλλει ἀπὸ ἀπόψεως φανατισμοῦ τὴν κομμουνιστικὴν κίνησιν, ὅπως συνέβη πολλάκις κατόπιν διωγμῶν, εἰς ἐν εἶδος θρησκευτικῆς κινήσεως. Καὶ φοβοῦμαι, ὅτι ἐν κρυπτῷ ἐργαζομένη ἡ κομμουνιστικὴ κίνησις, θὰ εἶναι πολὺ ἐπιφορτωτέρα, παρὰ ὅταν ἐργάζεται ἐν τῷ φανερῷ.

»Ὁ κ. Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως εἶπεν ὅτι δὲν μᾶς εἶναι δυνατόν, τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν, ἂν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι ἐπεκράτουν, θὰ μᾶς ἀπεκεφάλιζον, νὰ παραμένωμεν ἀπαθεῖς θεαταὶ τῆς δράσεως καὶ τῆς κινήσεως αὐτῶν. Θὰ μοῦ ἐπιτρέψῃ ὁμῶς ὁ κ. Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως, νὰ τοῦ εἶπω τὸ ἐξῆς: ἐφ' ὅσον ἡ δρᾶσις ἡ κομμουνιστικὴ ὀρισμένων ἀτόμων τοῦ κομμουνισμοῦ—διότι δὲν πρέπει νὰ ὑποτίθεται ὅτι ὅλοι ὅσοι ψηφίζουν τὸν κομμουνισμόν θὰ κάμουν ποτὲ ἀνατροπὴν—, ἐφ' ὅσον τοιαύτη δρᾶσις εἰς ἄμεσον βιαιάν ἐνέργειαν ὑφίσταται, ἡ τοιαύτη συνωμοσία περιπίπτει εἰς τὰς διατάξεις τοῦ ποινικοῦ νόμου αἱ ὁποῖαι πρέπει μάλιστα ὅχι νὰ ἐνισχυθοῦν, ἀλλ' ἴσως καὶ νὰ περιορισθοῦν...

»...Ἐφ' ὅσον λοιπὸν λέγετε, ὅτι σκοπὸς τοῦ νομοσχεδίου δὲν εἶναι νὰ καταπνίξετε τὴν διδασκαλίαν τῶν κομμουνιστικῶν ιδεῶν, ἀλλὰ τὴν ἐνέργειαν πρὸς βιαιάν ἀνατροπὴν...

»Ε. Βενιζέλος: Τὸν προπαγαδισμόν αὐτῶν τῶν ιδεῶν. Ἐτερον ἐκάτερον».

Στις 26-29 Μαΐου 1936 δημοσιεύτηκε στις εφημερίδες *Ανεξάρτητος* καὶ *Ελευθερον Βήμα* ἡ ἀπάντησις τοῦ Α. Παπαναστασίου στο ἐρώτημα γιατί το

κόμμα του δεν συνεργάζεται με το Κομμουνιστικό Κόμμα. Παρόλο που το κείμενο αυτό αξίζει να διαβαστεί ολόκληρο, ας αναφέρουμε εδώ το εξής χαρακτηριστικό απόσπασμα:

«Κατὰ τὴν ἀντίληψίν μας δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτησιν ὅτι αἱ κοινωνίαι ἀκολουθοῦν σοσιαλιστικὴν ἐξέλιξιν, εἴτε διότι ἡ καπιταλιστικὴ οἰκονομία δημιουργοῦσα ἀντιθέσεις καὶ οἰκονομικὴν ἀναρχίαν ἀποβαίνει ἀντιοικονομικὴ καὶ ὡς ἐκ τούτου δημιουργεῖται ἀνάγκη ὀργανώσεως τῆς οἰκονομίας κατὰ λογικὸν σύστημα, ἐναρμονίζον ὅσον περισσότερον ὅλας τὰς οἰκονομικὰς δυνάμεις, εἴτε διότι εἰς τὴν νέαν αὐτὴν ὀργάνωσιν τῆς κοινωνίας ἔχουν συμφέρον αἱ βιοπαλαίουςαι τάξεις, αἱ ὁποῖαι καθ' ἡμέραν αὐξανόμεναι ἀριθμητικῶς, προαγόμεναι πνευματικῶς καὶ ἠθικῶς ἀποκτοῦν διαρκῶς μεγαλυτέραν δύναμιν καὶ ἐπιρροήν, εἴτε διότι ἡ ἠθικὴ ἀντίληψις, ἡ ὁποία ἐπίσης ἐπηρεάζει τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων ἀπαιτεῖ δικαιοτέραν, ἀνθρωπιστικωτέραν κατανομήν τῶν ἀγαθῶν, εἴτε τέλος δι' ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους, ἐνεργοῦντας παρὰλλήλως».

Θελήσαμε ν' ἀφήσουμε νὰ μιλήσει με τὰ γραφτά του ὁ ἴδιος ὁ Α. Παπαναστασίου γιὰ νὰ μας πει τὶς ἀπόψεις του πάνω στο θέμα τῆς κοινωνικῆς μεταβολῆς καὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ. Τρία πράγματα θὰ ἤθελα καταληκτικὰ νὰ τονίσω:

α) Ἡ προβληματικὴ τοῦ Α. Παπαναστασίου, δὲν εἶναι ἰδεολογικοποιημένη ἀπὸ το μαρξισμό, καὶ σ' αὐτὸ διαφέρει ἀπὸ τὴν προβληματικὴ τῆς πρώτης γενεᾶς τῶν ηγετῶν τῆς ευρωπαϊκῆς σοσιαλδημοκρατίας, ποὺ μ' ἐξαίρεση τοὺς φαμπιανούς, ἀναφέρονται ἀκόμα στον Μαρξ καὶ οἱ θεωρητικὲς τοὺς ἀπόψεις εἶναι, ἔστω καὶ ἀναθεωρητικὰ, ἐπηρεασμένες ἀπ' αὐτόν.

β) Αὐτὴ ἡ θεωρητικὴ στάση τοῦ Α. Παπαναστασίου, ποὺ ἐνέχει κάποιον ἐμπειρισμό καὶ διακρίνεται ἀπὸ ρομαντισμό τὸν βοηθεῖ στὴν πολιτικὴ του πράξη νὰ μὴ δημαγωγεῖ, νὰ μὴ εξαπατά, νὰ μὴ διεξάγει ἀγῶνες ἀνεὺ ἀρχῶν γιὰ κάποια κομματικὴ σκοπιμότητα, νὰ ἐκθέτει με καθαρότητα τὶς προθέσεις του. Οὔτε νὰ ἐμφανίζεται ὡς μαξιμαλιστής, ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ χρειάζεται νὰ κάνει συμβιβασμούς, ὅπως ὁ Ε. Βενιζέλος.

γ) Οἱ ἀπόψεις τοῦ Α. Παπαναστασίου καὶ τῆς ομάδας τοῦ δὲν μποροῦσαν, λόγῳ τῶν δεδομένων κοινωνικοπολιτικῶν συνθηκῶν, νὰ οδηγήσουν στὴ δημιουργία μαζικοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος. Ακριβῶς γιὰτὶ ἡ Ελλάδα δὲν ἦταν βιομηχανικὴ χώρα με ἀναπτυγμένο ἐργατικὸ κίνημα, ὁ Α. Παπαναστασίου ἐνεπλάκη στὴν προσπάθεια ἐκσυγχρονισμοῦ τῶν αστικῶν δομῶν, ἡ ὁποία εἶχε ἤδη προκαλέσει τὸ διχασμό. Λόγῳ τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς υπανάπτυξης, καὶ λόγῳ τοῦ προσφυγικοῦ, ἡ ριζοσπαστικοποίηση ἐκφράστηκε μ' ἓνα Κομμουνιστικὸ Κόμμα ποὺ πέρασε ἀπὸ τὴ διαδικασία τῆς σταλινοποίησης καὶ τῆς ἐπιβολῆς μιᾶς πολιτικῆς μέτριας ηγεσίας, ποὺ δημιούργησε μέσα ἀπὸ τὴν ἀντίσταση μεγαλειώδες κίνημα, γιὰ νὰ το οδηγήσει, με τὸν Εμφύλιο Πό-

λεμο, στην καταστροφή, «πατώντας όλες τις μπανανόφλουδες»¹, όπως είχε πει ο Ηλίας Ηλιού. Αν είχε περισωθεί η κοινοβουλευτική δημοκρατία και δεν είχε επιβληθεί η δικτατορία του Μεταξά, ίσως και η Αντίσταση να μην είχε καταλήξει στον Εμφύλιο Πόλεμο, και τότε η εξέλιξη της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας θα ήταν πιο κοντά στις ιδέες του Α. Παπαναστασίου. Θα είχαμε αποφύγει από τη μια μεριά τη μετατροπή μας σε λαϊκή δημοκρατία και την μπολσεβικοποίηση για την οποία δίκαια ο Α. Παπαναστασίου ασκούσε την κριτική του, και από την άλλη μεριά την τρομοκρατική άσκηση μετεμφυλιακά της εξουσίας από τη δεξιά, που τελικό της αποτέλεσμα, πέρα από τη χονδροειδή στρατιωτική δικτατορία, ήταν η επιβολή ενός τριτοκοσμικού λαϊκισμού με σοσιαλιστική φρασεολογία, ως να είμαστε η Τανζανία ή η Αλγερία². Απ' αυτήν την άποψη ο Α. Παπαναστασίου οραματίστηκε, πρόβλεψε και έπραξε σωστά.

Ας δώσουμε για άλλη μια, τελευταία φορά, το λόγο στον Α. Παπαναστασίου μ' ένα απόσπασμα από αυτά που είχε πει στις 12.2.29 στη Θεσσαλονίκη στην επέτειο του *Δημοκρατικού Μανιφέστου*:

«Ας φιλοσοφήσουν, ἄς φιλοσοφήσωμεν ὅλοι καὶ ἄς ἀναγνωρίσωμεν πόσον παροδικοί εἴμεθα ἡμεῖς, πόσον παροδικὰ εἶναι καὶ τὰ ἄτομα καὶ τὰ κόμματα, πόσον αἰωνία καὶ πόσον πάγκαλος πρέπει νὰ εἶναι ἡ Δημοκρατία, πόσην ἀξίαν ἔχει ἡ ζωὴ, ἡ ζωὴ ὅλου τοῦ λαοῦ ποῦ πρέπει νὰ ἐξυψωθῇ. Ἀς ἐξετάσῃ καθένας τὴν συνείδησίν του καὶ ἄς πράξῃ ὅ,τι διὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸν πιστεύει, ὅ,τι εἶναι ἀναγκαῖότατον.

»Καθ' ὅλην τὴν τελευταίαν ἀνώμαλον περίοδον, ἐνῶ πολλοὶ ποῦ εὗρισκον-το ὑψηλά, ἐλιποψύχισαν, ἐγκατέλειψαν τὰς τάξεις των, ὁ λαὸς διετήρησεν ἀλό-νητον τὴν πίστιν του εἰς τὴν Δημοκρατίαν, τὴν πίστιν του εἰς τὰς ἰδίας ἀρετὰς

1. Απορρίπτουμε την ευθύγραμμη άποψη μιας ορισμένης μαρξιστικής ιστοριογραφίας, που δεν βλέπει την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα παρά με την ανάπτυξη του κομμουνιστικού κόμματος και το πάρσιμο της εξουσίας απ' αυτό —πράγμα που εμποδίστηκε από τα «λάθη» του και την ξένη επέμβαση, όπως και πράγματι έγινε. Ένας άνθρωπος όπως π.χ. ο Γληνός, σφαλώς δεν οραματίστηκε την Ελλάδα λαϊκή δημοκρατία σοβιετικού τύπου. Αλλά γιατί θεωρείται πιο «προοδευτικός», πιο «αριστερός» από τον Α. Παπαναστασίου; Η αριστερά σήμερα πρέπει να τολμήσει μια αναθεώρηση της ευθύγραμμης και απλοποιητικής «ορθόδοξης» ιστοριογραφικής άποψης. Προς αυτό, άλλωστε, κατατείνει και όλη η σημαντική μελέτη από ιστορίζοντες κοινωνιολόγους και κοινωνιολογίζοντες ιστορικούς των ιδιομορφιών του ελληνικού οικονομικού και κοινωνικού σχηματισμού, όπως ιστορικά διαμορφώθηκε και διαμόρφωσε τους πολιτικούς αγώνες.

2. Με έσχατη εκδήλωση πρόσφατα, στις τελευταίες δημοτικές εκλογές, τον αρχιστράτηγο του Δημοκρατικού Στρατού να μας καλεί να ψηφίσουμε ένα αναποτελεσματικό και ανίκανο —λόγω αρχηγισμού— λαϊκιστικό καθεστώς, και να του επιτρέψουμε να συνεχίσει την εκμετάλλευση του Εμφυλίου Πολέμου για να παραμείνει στην κερδοφόρο εξουσία —που αυτή καθαυτή είναι «η απόλαυση των απολαύσεων», όπως έλεγε ο Τζίλας. Ο Παπαναστασίου δεν ήταν αρχομανής.

καὶ τὸ μέλλον του. Εἴμεθα ὅλοι ὑποχρεωμένοι τὸν λαὸν αὐτόν, ὁ ὁποῖος ἀπέδειξε πόσον ἀκμαῖον δημοκρατικὸν φρόνημα ἔχει, εἶναι ἰδίως ὑποχρεωμένοι ὅσοι θέλουν νὰ κατέχουν διευθύνουσιν θέσιν, νὰ τὸν συντρέξουν, νὰ ἐμπνευσθοῦν ἀπὸ τὴν δημοκρατικὴν του πίστιν καὶ νὰ ἀγωνισθοῦν πρὸς ἐξύψωσίν του.

»Τοιαύτην Δημοκρατίαν ὠνειροπολήσαμεν ὅταν πρὸ ἐπταετίας ὑψώσαμεν τὴν σημαίαν τῆς Δημοκρατίας καὶ ὑπὲρ τοιαύτης Δημοκρατίας πρέπει νὰ εἴμεθα πάντες πρόθυμοι νὰ ἀφιερῶσωμεν ὅλας μας τὰς δυνάμεις».

Επιτρέψτε μου νὰ τελειώσω μ' ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Πρόλογον τοῦ μεγάλου νομομαθοῦς Κωνσταντίνου Τριανταφυλλόπουλου, στο βιβλίον *Α. Παπαναστασίου, Μελέτες-Λόγοι-Ἀρθρα* :

«Πολλοὶ εἰργάσθησαν ὑπὲρ κοινωνικῆς δημοκρατίας, ἀλλ' ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου ἐπάλασεν ὑπὲρ αὐτῆς ὡς εἰσηγητὴς καὶ πρωτοπόρος. Ὁ φιλογερὸς ἐθνουσιασμός του δὲν ἦτο μόνον συναίσθημα δικαιοσύνης, ἀλλ' ἐθεμελιώνετο καὶ εἰς ὑγιᾶ θεωρίαν καὶ ἀρτίαν ἐπιστημονικὴν εἰδικὴν συγκρότησιν. Οὕτως ἐξηγεῖται πῶς ἐξ ἀρχῆς, χωρὶς ἀντίρρησης, ἀνεδείχθη ἀρχηγός. Συνετέλεσαν βεβαίως καὶ θεῖα δωρήματα, οἱ ἀστάθμητοι ἐκεῖνοι παράγοντες οἱ μεταξὺ συνεργατῶν ἀναβιβάζοντες τὸν ἓνα εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν, ἀλλὰ δὲν ἔλλειψαν καὶ ἐξωτερικὰ ἀπτά αἷτια. Ταῦτα δέον νὰ ἀναζητηθοῦν κατὰ τὴν ἀντίληψίν μου εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Παπαναστασίου ἀφωσιώθη ἐν Γερμανίᾳ μᾶλλον ἐκ κλίσεως παρὰ ἐσκεμμένως εἰς φιλοσοφικὰς καὶ οἰκονομικὰς μελέτας, ἐνῶ κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν οἱ ἐκεῖ φοιτῶντες Ἕλληνες ἡσχολοῦντο, διὰ πρακτικῶς κυρίως λόγους, μὲ τὴν σπουδὴν τοῦ δικαίου, περισσότερο μάλιστα τοῦ ἰδιωτικοῦ παρὰ τοῦ δημοσίου, σπουδὴν ἐκ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος βασιζομένην εἰς τὸν θετικισμὸν ποῦ εἶχεν ἐπικρατήσῃ ἀπὸ τὴν θεωρίαν τῆς ιστορικῆς σχολῆς τοῦ Savigny, τὴν κυρίως διὰ τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον διδασχεῖσαν. Ὁ Παπαναστασίου ἐσπούδασε μὲν καὶ αὐτὸς ἐδῶ νομικὰ ἀλλ' ἐκεῖ ἀφωσιώθη εἰς φιλοσοφικὰς καὶ κοινωνιολογικὰς ἐν γένει μελέτας, αἵτινες τότε ἀκριβῶς ἤρχιζαν ἐν Γερμανίᾳ νὰ ἐπηρεάζουν αἰσθητῶς καὶ τὴν ἐρευναν τοῦ δικαίου, μεταδοθεῖσαι βραδύτερον καὶ παρ' ἡμῖν μὲ τὴν κατὰ τῆς ἐννοιολατρείας κίνησιν.

»Πάντες οἱ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας τοῦ παρελθόντος αἰῶνος τελειοποιηθέντες ἐν Γερμανίᾳ νομικοὶ ὑπῆρξαν τρόφιμοι πανδεκτιστικῆς σοφίας καὶ αἰχμάλωτοι μοιρολατρικῶν δογμάτων τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, ὅπως γενικῶς τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῇ ὡς πρὸς τὴν ἐπίδρασιν τῆς σχολῆς ταύτης καὶ περὶ τῶν παλαιότερων ἐλλήνων διδασκάλων τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ἐξαιρέσει ἴσως μόνον τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ.

»Ἡ ἐπίδρασις αὐτὴ εἰς τοὺς πλείστους ὑπῆρξεν ἀσυναίσθητος, εἰς ὀλίγους συνειδητῇ. Εἰδικῶς ὁ ἐκ τῶν νεωτέρων πολιτικῶν ἀνδρῶν πολυμαθὴς νομικὸς καὶ μέγας ρήτωρ Δημήτριος Γούναρης καθωδηγεῖτο, φαίνεται, ἀπὸ δόγματα τῆς σχολῆς ταύτης καὶ ἐν τῇ περιοχῇ ἐτι δημοσίου δικαίου, ὡς εἶναι τὸ ζή-

τημα ἀναθεωρήσεως τοῦ Συντάγματος. “Τὸ Σύνταγμα, ἔλεγεν, δὲν εἶναι φράσεις καὶ λέξεις, εἶναι ἱστορία. Μία λέξις τοῦ Συντάγματος εἶναι ἐκφραστικὴ πραγμάτων, ἱστορικῶν φαινομένων, ὑπαρχόντων, ὑπαρξάντων καὶ ὑπαρξόντων... Τὸ Σύνταγμα δὲν εἶναι ζήτημα συζητήσεως. Ζήτημα συζητήσεως εἶναι ποῦ εὐρίσκεται ἡ δημιουργηθεῖσα ἐξέλιξις τῶν πραγμάτων, τὴν ὁποίαν ἡμεῖς θὰ ἀποτυπώσωμεν διὰ λέξεων κοινῶν ἐν τῷ Συντάγματι” (Γ’ Συντακτικὴ Συνέλευσις, συνεδρία 9 Μαρτίου 1922).

»Ἡ θεωρία ποῦ ἐνέπνεε τὸν Παπαναστασίου εἶναι ἐντελῶς διάφορος, προσανατολισμένη, ὡς νομίζω, εἰς νεοκαντιανὰς ἀπόψεις διατρεχούσας τὸν μεταρρυθμιστικὸν σοσιαλισμόν. Περὶ αὐτῆς δύναται νὰ ἐπαναληφθῇ τὸ περὶ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν λεγόμενον, ὅτι τίποτε δὲν εἶναι πρακτικώτερον ἀπὸ τὴν θεωρίαν. Ἐκκινῶν ἀπὸ καθαρὰν θεωρίαν καὶ ἐμπλεως θάρρους, μὴ ὀρρωδῶν πρὸ κινδύνων οἰασθήποτε φύσεως, κατέληγεν εἰς σφρεῖς ἀποφάσεις καὶ ἀκαταπόνητος καὶ ἀεικίνητος ἐστρέφετο ὀλόκληρος εἰς τὴν πρᾶξιν. Τὰ ζητήματα συνεζητοῦντο εἰς στενόν, συχνὰ στενότατον ἀρχικῶς κύκλον φίλων, ὅπου ὑπερήσπιζε τὰς ιδέας του μὲ ἀνένδοτον ἐπιμονήν, πολλάκις οὐχὶ ἄνευ αὐταρχικότητος.

»Ἡ διατύπωσις τῶν μετὰ συζήτησιν λαμβανομένων ἀποφάσεων ὑπῆρξεν ἔργον του. Τὰ ἄλλεπάλληλα πολιτικὰ προγράμματα καὶ τὰ μανιφέστα ἀπὸ αὐτὸν συνετάσσοντο ἐξαιρέσει εἰδικῶν τμημάτων (λ.χ. ζητήματα δικαίου ὁ Ἀραβαντινός, ἐκπαιδευτικά ὁ Δελμούζος). Ἐγγραφεν εὐχερῶς, μὲ καθηγητικὴν ἀναλυτικότητα καὶ λιτότητα. Ὁ προφορικὸς του λόγος δὲν ἦτο τόσο ἀνετος. Ἀρχόμενος ἐδοκίμαζεν, ἰδίᾳ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη, κάποιαν δυσκολίαν, ἀλλ’ αὐτὴ ταχέως ὑπερениκᾶτο διότι αἱ ιδέαι ἦσαν ἐκκαθαρισμέναι καὶ κατεῖχε τὸ θέμα, ὡς τὰ πολλὰ ἐκ προμελέτης, εἰς τόσο βαθμὸν ὥστε ἐπροχώρει μὲ ἀκρίβειαν, συνθετικὴν εὐχέρειαν καὶ μὲ τὴν αὐστηρότητα τῆς διαλεκτικῆς τὴν διαφωτίζουσαν τὰ πλέον σκοτεινὰ ζητήματα. Δὲν ἐζήτηι νὰ ταραξῇ τὰς καρδίας, ἀλλ’ ἐπαθαίνετο ἰσχυρῶς ὅταν ὠμίλει περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ἐξυψώσεως τοῦ ἀποχειροβιώτου πληθυσμοῦ.

»Ἡ πίστις του εἰς τὸ δημοκρατικὸν ἰδεῶδες ὑπῆρξεν ἀκλόνητος καὶ ἀδιάκοπος προσπάθειά του ἦτο νὰ μεταδῶσιν αὐτὴν, ἰδίᾳ εἰς τοὺς νέους, διὰ τῶν δύο ὁδῶν, διὰ τοῦ πολιτικοῦ κόμματος καὶ διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς συζητήσεως. Τελευταία τοιαύτη ἐκδήλωσις ὑπῆρξεν ἡ ἀνακοίνωσις περὶ τῶν ἐλαττωμάτων τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ.

»Τρεῖς μῆνας μετὰ ταῦτα ἐπῆλθεν ἡ τετάρτη Αὐγούστου. Τὸ μέλημά του τώρα ἦτο νὰ ἀντεπεξέλθῃ μὲ ὁργάνωσιν διαφωτίσεως διὰ διαλέξεων καὶ διὰ περιοδικοῦ ὅπως εἶχε γίνεи κατὰ προηγουμένας περιόδους.

»Ἀλλ’ αὐτὴν τὴν φορὰν ἀπεκλείετο τοιαύτη κίνησις. Εἶχε τεθῇ φραγμὸς ἀνυπερβλήτος εἰς τὴν ἐκφρασιν κάθε ιδέας.

»Εἶχε καταλυθῇ ἡ ἐλευθερία καὶ μαζὺ μὲ τὴν ἐλευθερίαν ἔσβησε καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου».